

T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

SEKKÂKÎ DİVANINDA YAPIM EKLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Hatice ÇERÇİ

Niğde
Haziran, 2020

T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

SEKKÂKÎ DİVANINDA YAPIM EKLERİ ÜZERİNE BİR
ÇALIŞMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Hatice ÇERÇİ

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Sadi Hıncal NAKİBOĞLU
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BÜYÜKAKKAŞ
Üye : Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

Niğde
Haziran, 2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Sekkâkî Divanında Yapım Ekleri Üzerine Bir Çalışma” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmamın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.
05/06 /2020

Hatice CERÇİ

ONAY SAYFASI

Dr. Öğr. Üyesi Sadi H. NAKİBOĞLU danışmanlığında Hatice ÇERÇİ tarafından hazırlanan " SEKKÂKÎ DİVANINDA YAPIM EKLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA " adlı bu çalışma jürimiz tarafından Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tarih: 14/05/2020

JÜRİ:

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Sadi H. NAKİBOĞLU

Üye : Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BÜYÜKAKKAŞ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun Tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Emin Hüseyin ÇETENAK
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Dil insanlar arasında iletişimi sağlayan bir araçtır. Bir toplumu var eden ve toplumu bir sistem üzerinde düzenleyen en temel yapıtaşdır. Dil yalnızca yapı taşı olmakla kalmayıp aynı zamanda toplumu düzenler ve toplumun duygu, düşünce, kültür yönünde tek bir noktada toplanmasını sağlar. Türk dili coğrafya ve tarihiyle geçmişten bugüne kadar kendi varlığını devam ettirmiş bir alandır.

Türk dili İslamiyetten önce ilk yazılı kaynaklar ve sözlü edebiyatla karşımıza çıkar. XI-XII. Yüzyıllarda Orta Asya coğrafyasında Karahanlılar tarafından oluşturulan Harezmi-Kıpçak Türkçesi olarak bilinen ve Orta Türkçe de denilen devir kendisini var etmiş ve XIV. yüzyıla kadar devam etmiştir daha sonraki dönemde yerini Doğu Türkçesi dediğimiz Çağatay Türkçesine bırakmıştır. Çağatay Türkçesi XX. Yüzyılda yerini Özbek Türkçesine bırakmıştır. Canlı, renkli bir dil olarak oluşan ve Nevâyî ile zirveye ulaşan dil etkili bir alanda kendi varlığını ortaya koymuştur. Orta Asyanın dil tarihiyle ilgili olarak Eckmann, 1928'de Samoyloviç'in Orta Asya edebî Türk dilini dört devreye ayırdığını söyler:

- Karahanlı Türkçesi ve Kâşgâr Türkçesi (11.-12. yüzyıllar)
- Kıpçak Oğuz Türkçesi (13.-14. yüzyıllar)
- Çağatayca (15.-19. yüzyıllar)
- Özbekçe (20.yüzyıl)¹

Türk yazı dilinin Doğu kolunun 15. ve 20. yüzyıllar arasındaki devresini oluşturan Çağatay Türkçesi, özellikle Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini alır. Yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin resmî ve edebî dili olarak değil, aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusyasında yaşayan ve Oğuz grubu dışında kalan Müslüman Türklerin de yazı dili, edebî dili ve diplomasi dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesi, Çağdaş Türk Lehçelerinin oluşmasında da çok önemli bir rol oynar. Çağatay Türkçesi, Eckmann tarafından bölümlere ayrılmıştır.

- Klasik Öncesi Devir (15. Yüzyılın başlarından Nevayî'nin 1465'te ilk divanını kadar)
- Klasik Devir (1465-1600)

¹Eckmann, János, Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul 1988, s.14.

- Klasik Sonrası Devir (1600-1921)

Çağatay Türkçesi üzerine çalışmalar yapan Murat Canbolat, Mehmet Fuad Köprülü, Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz, Ahmet Bican Ercilasun, Talat Tekin, Tahsin Banguoğlu, Doğan Aksan gibi Türkologların bu konuda farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Çalışmada bu Türkologların görüşlerinden yararlanılmıştır.

Çalışmanın amacı:

- 1- Tarih içerisinde Türk dilinin devirleri, bu devirlerde kullanılan yazı ve edebiyat dili hakkında bilgi vermek. Tarihi devirler içerisinde Doğu Türkçesi olarak coğrafi sınırları Karadeniz, Kafkas dağlarından Hazar Denizi ile İran'ın kuzey ve doğusuna kadar uzanan bu geniş sahada XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kullanılan Çağatay dilinin yerini belirlemek.
- 2- Çağatay Türkçesi üzerine yapılan çalışmaları belirlemek.
- 3- János Eckmann'ın yaptığı klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası tasnifine göre Çağatay edebiyatında Sekkâkî ve hayatı hakkında bilgi vermek.
- 4- Türk dili yapı olarak sondan eklemeli bir dil olmakla birlikte asıl olarak köken olarak isim ve fiil olarak ikiye ayrılır. Burada aldığı ekler yapım ekleri ve çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ayrılış noktasında yapım ekleri, isimden isim, isimden fiil, fiilden fiil, fiilden isim ve zarf-fiil, sıfat-fiil, isim-fiil eklerinin yapıları, kullanılışları, fonksiyonları ve söz varlığını ortaya koymak.
- 5- Divanda geçen ekleri, beyitlerle örneklendirmek ve geçmeyen ekleri belirleyerek Sekkâkî Divanı'nın Klasik Çağatay Türkçesine olan katkısı hakkında bilgi vermek.
- 6- Çalışmada esas alınacak kaynaklar:
Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, 2013.
Eraslan, Kemal, Mevlâna Sekkâkî Divanı, TDK Yayınları, 1999.

Bu çalışmada esas alınan nüsha British Museum'da "Or. 2079 nüshası" olarak adlandırılan içerisinde on üç kaside, elli yedi gazelin bulunduğu nüshada 407 beyit

kasidelere ve 398 beyit gazellere ait olmakla beraber toplamda 805 beyit bulunan nüshadır.

Türklük gücünün bana verdiği bilinçle ve gururla çaldığım bu kapıyı bilgisiyle ve öğretisiyle aralayan saygıdeğer hocam Dr. Öğr. Üyesi Sadi Hıncal Nakiboğlu'na ve bana eşlik eden sevgili öğrencim Büşra Erbaş'a teşekkür etmeyi kendime borç bilirim.

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEKKÂKÎ DİVANİ'NDA YAPIM EKLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

ÇERÇİ, Hatice

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Sadi Hıncal NAKİBOĞLU

Mayıs 2020, 149 Sayfa

Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensup olan ve on beşinci yüzyılın başından yirminci yüzyıla kadar süregelen Çağatay dilinin klasik öncesi dönem en önemli şairi olan Sekkâkî'nin Divanı'nda geçen yapım ekleri üzerine yapılan bu çalışmada ekler ve divandaki örnekler üzerinde durulmuştur.

Türk dili tarihi ve Çağatay dilinin Türk dilleri arasındaki yerinden bahsedildikten sonra Sekkâkî'nin hayatı, Divanı hakkında bilgi verilmiş ve Klasik Çağataycanın oluşumuna katkı sağlayan Divan'ındaki şiirlerinde yapım ekleri belirlenmiştir. İsimden isim, isimden fiil, fiilden fiil, fiilden isim ve fiilimsi ekleri bu eklerin işlevi ile ilgili bilgi verildikten sonra Divan'dan beyit örnekleri verilmiştir.

Çalışmanın son kısmına geldiğimizde Klasik Çağatay Türkçesinde kullanılan fakat divanda olmayan ekler belirlenmiş ayrıca eklerin ne sıklıkla kullanıldığı konusunda bilgi verilmiştir.

Bu çalışma Klasik Çağatay Türkçesine geçilen süreçte Türkçedeki eklerin kullanımının ne derecede olduğu hakkında katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkçesi, Çağatay, Çağatay Türkçesi, Sekkâkî, Sekkâkî Divanı, Çağatayca, Yapım Ekleri

**ABSTRACT
MASTERTHESIS**

**STUDY OF CONSTRUCTION ATTACHMENTS IN THE SEKKAKÎ DIVAN
COURT**

ÇERÇİ, Hatice

**Institute of Turkish Language and Literature
Supervisor: Doctor Sadi Hıncal NAKİBOĞLU**

March 2020, 149 pages

In this study, the works and examples of the court were emphasized on the structural additions to the court of Sekkâkî, which belongs to the Central Asian group of the Turkish language family and was the most important poet of the Chagatay language from the beginning of the 15th to the 20th century.

After mentioning the history of the Turkish language and the place of the Chagatay language among the Turkish languages, information about Sekkâkî's life and his Divan was given, and the production attachments in his poems in the divan, which contributed to the formation of the classical Chagatai. After information was given about noun from noun, verb from noun, verb from verb, verb and verb suffixes, the Couplet examples were given by the court.

When we got to the last part of the study, the suffixes used in classic Chagatay Turkish, but not on the sofa, were determined and information about how often the suffixes were used.

This study will contribute to the level of use of Turkish suffixes during the transition to classic Chagatay Turkish.

Keywords: Eastern Turkish, Çağatay, Çağatay Turkish, Sekkâkî, Sekkâkî court, Çağatayca, suffixes.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	ii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
GİRİŞ.....	1
I. KLASİK ÖNCESİ DEVİR.....	4
II. KLASİK DEVİR (1465-1600).....	9
III. KLASİK SONRASI DEVİR (1600-1921).....	14
IV. MEVLÂNA SEKKÂKÎ'NİN HAYATI.....	17
BİRİNCİ BÖLÜM.....	27
SEKKÂKÎ DİVANINDA YAPIM EKLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA.....	27
1.1. FİİLİMSİLER.....	27
1.1.1. Sıfat-Fiiller.....	27
1.1.2. Zarf-Fiiller.....	40
1.1.3. İsim-Fiiller.....	65
1.2. FİILDEN FİİL YAPMA EKLERİ.....	70
1.3. FİILDEN İSİM YAPMA EKLERİ.....	102
1.4. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ.....	111
1.5. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ.....	121
SONUÇ.....	137
KAYNAKÇA.....	145
ÖZ GEÇMİŞ.....	150

KISALTMALAR DİZİNİ

- a.g.e:** Adı geçen eser
BM: British Museum
bk. : Bakınız
Çev. : çeviri
s. : sayfa
S. : sayı
TDAY: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.
TDED: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.
TDK: Türk Dil Kurumu.
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı.
TK: Taşkent Nüshası
TKAE: Türk Araştırma Enstitüsü.
TTK: Türk Tarih Kurumu.
Üniv. : Üniversitesi.
vb. : ve benzeri
vd. : ve diğerleri
Yay. : Yayınlar, yayınları.
Yay. Haz. : Yayına hazırlayan , hazırlayanlar.

GİRİŞ

Türk Dili Tarihi

Türk dili geniş bir coğrafyada kullanılan köklü bir yazı ve edebiyat dilidir. Beş kıtada konuşulan ve yirmiden fazla lehçesi olan başka bir dil olmadığı gibi dünya üzerinde hem doğu hem de batı coğrafyasında geniş bir yayılma alanı bulmuştur. UNESCO'nun yaptığı sıralamaya göre en çok kullanılan birinci dil Çince, ikinci dil Hintçe, üçüncü dil Latin Amerika'da konuşulan İspanyolca, dördüncü dil iletişim dili olarak İngilizce çünkü Hindistan ve Pakistan gibi ülkelerde de konuşuluyor oluşudur. Türkçe bu sıralamada beşinci dil olmuştur. Köktürk, Uygur, Mani, Süryani, Brahmi, Çin, Arap, Ermeni, Grek, Kiril, Latin gibi alfabelerde yazı ve edebiyat dili olmuştur.

Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup olan Türkçe, dünyanın beş kıtasında yirmiden fazla Türk lehçesi ile konuşulmakta ve yazılmaktadır. Türkçe Asya'da Hun, Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Oğuz lehçelerinin kökenini oluşturur. Ahmet Caferoğlu, Altayistik bilgileri doğrultusunda Türk dilini tarihi bakımdan yedi ayrı dönemde ele almaktadır.

- I. Altay Çağı (Türk-Moğol Dil Birliği)
- II. En Eski Türkçe Çağı (Proto-Türkçe)
- III. İlk Türkçe Çağı
- IV. Eski Türkçe Çağı (Köktürk, Uygur)
- V. Orta Türkçe Çağı
- VI. Yeni Türkçe Çağı
- VII. Modern Türkçe Çağı

Çuvaşça ve Halaçça dışında bugünkü bütün Türk lehçelerinin doğuşu “Eski Doğu Türkçesi”ne dayanmaktadır. Altay Çağı, olarak bilinen bu dönem Altay dillerinin henüz bağımsız diller olarak ortaya çıkmadığı dönemdir. Bu dönemde birtakım kelimelerden başka bir şey bulunmamakla birlikte Türkçe ve diğer diller “Ana Altayca” olarak bilinen dile bağlıydılar. Türkçe-Moğolca-Tunguzca dillerinin ortaklığı bu döneme rastlar. Altay dil ailesinin tarihini belirlemek mümkün olmamakla birlikte MÖ 9000 gibi farklı görüşler öne sürülmüştür. MÖ 4000-5000’li yıllar olarak belirlenen “En Eski Türkçe Çağı” olarak adlandırılan dönemse Türkçenin

Altaycadan ayrılıp bağımsız olmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönem Türkçe ile Sümerce arasında kelime alışverişi olduğu dönem olarak tahmin edilmektedir. Üçüncü olarak bahsedeceğimiz “İlk Türkçe Çağı” bugün varlığı hâlâ bilinen Türk boylarının dillerinin oluştuğu dönemdir. Dil malzemesi şahıs ve yer adları ile araç gereç adları gibi adlar da kullanılmıştır. MÖ 10. ve MS 4. yüzyıl olan bu dönemde Hun, Bulgar, Avar, Sabir, Hazar ve diğer Türk kavimlerinin dilleri bu devirde incelenir. Bu dönemde “Eski Doğu Türkçesi” ve “Eski Batı Türkçesi” olarak iki ayrı lehçeye ayrılırken doğudaki ŞAZ Türkçesi, batıda LİR Türkçesi olarak bilinmektedir.

Türk kelimesini ilk defa bir devlet adı olarak kullanan Köktürk devletinde yazılı ilk kaynağa rastlıyoruz. Yazılı ilk kaynak olan Çoyrın Yazıtı Soğd kökenli Köktürk alfabesiyle yazılmış, Moğolistan’ın Gobi bölgesinde bulunmuş ve 682-692 yıllarında dikildiği sanılan altı satırlık bir metindir. Elbette bilindiği üzere bir dilin edebiyat dili olabilmesi için kullanımın üzerinden uzun bir zaman dilimi geçmiş olmalıdır. Bu da bize Türk dilinin aslında bilinenden çok daha köklü bir geçmişe sahip olduğunu gösteriyor. Kağıt belgelerde Irk Bitig adlı fal kitabı Göktürk harfleri ile yazılan 105 sahifelik bir kitaptır. Irk Bitig’in sonundaki yazma kaydı şöyledir: Bars yıl ay biş yigir mike ... içimiz isig sen gün ıtaçuk üçün bitidim “Pars yılının ikinci ayının on beşinde ... ağabeylerim İsig Sengün ve It Açuk için yazdım.” Bu tarih 17 Mart 930’dur. Kısacası Irk Bitig 1080 yıl önce yazılan Türkçe ilk kitaptır.

Bu eserlere bakarsak şayet Türkçenin neredeyse 1500-1600 yıllık bir yazılı geçmişi olduğunu söyleyebiliyoruz. Göktürklerin Soğd kökenli 38 harften oluşan bir alfabedir. Batıda runic olarak adlandırılan bu alfabe hakkında birçok görüş öne sürülmüş ve Runların alfabesine benzediği konusu üzerinde durulmuştur. Bu alfabeyle Çoyrın Yazıtı dışında Hoytu Tamir, Ongi, Köl İç Çör, İhe-Aşete, Tonyukuk (Bayan Çokto), İkinci Orhon (Bilge Kağan Yazıtı), Nalayha Yazıtı, İhe Nur Yazıtı, Hangiday Yazıtı, Talas Yazıtları ve aynı Irk Bitig bu alfabeyle yazılmıştır. Bu metinler dönemin günlük hayatı, siyasi olayları, savaşları, hükümdarın devlet yönetim şekli, kendisinden sonra gelecek olanlara öneri gibi konuları işlemiştir. Bilge Kağan, Türk hitabetinin ilk ismi olarak Türk milletine seslenir. Bu da dilin bu yüzyıllarda ciddi manada işlenerek edebî bir dil haline geldiğinin göstergesidir. Uygur yazıtı ise ünlü ve ünsüz harf bakımından sınırlı bir yazı olmasına rağmen döneminde yazı dilinde oldukça yaygınlık kazanmış, etkisini uzun süre devam ettirmiştir ki Fatih döneminde Uygur yazıtını bilenlere bahşı denilmekteydi. Uygur yazıtı 10. yüzyılda islamiyetin

kabulüyle birlikte tamamen terk edilmemiş, Çağatay sahasında da birçok eserde kullanılmıştır. Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık'ın bazı nüshaları bu alfabe ile yazılmıştır. Altınordu'da "yarlık" adı verilen fermanlarda da Uygur yazısı kullanılmıştır. Eski Türkçe Çağı, dil ve edebiyat yönünden Türk dilinin tarih sahnesine çıkışıdır ilk şairimiz olan Aprın Çor Tigin bu dönemde yaşamıştır. Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Divânü Lügati't-Türk'de sözlü dönem ürünleri olan sav, sagu, destan türlerinin ilkleriyle karşılaşıyoruz ve diğer dönemlere oranla daha arı bir Türkçe karşımıza çıkar diyebiliriz.

Türklerin İslamiyeti kabulüyle birlikte karşımıza Orta Türkçe Çağı dediğimiz bir başka dönem çıkar. Bunun yanı sıra Moğolların baskıcı tutumundan batıya doğru göç eden Türkler dillerini farklı coğrafyalara taşımış ve farklı coğrafyalardaki dillerden etkilenmiştir. Yeni coğrafyalarla tanışan Türkler İslamiyet kültürüyle birlikte farklı yazı dilleri oluşturmuşlardır. Batı Türkçesi diğer bir adıyla Oğuzca, Kuzey Türkçesi diğer bir adıyla Kıpçak grubu, doğusunda ise Doğu Türkçesi veya bir diğer adıyla Çağatay Türkçesidir. Orta Türkçe dönemi dediğimiz bu dönem Türkçenin farklı kültür ve uygarlıklarla karşılaştığı ses, yapı ve kelime hazinesi bakımından gerek fonetik gerekse morfolojik değişime uğradığı bir dönemdir. Yeni Türkçe Çağı, Türk dilinin 16. yüzyıldan başlayarak kendisini 20. yüzyıla kadar devam ettirdiği bölümdür. Oğuz Türkçesi dediğimiz Osmanlı ve Azerbaycan Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dediğimiz Özbek Türkçesi ve diğer Orta Asya Türk lehçeleri ve Kıpçak yazı dilleriyle oluşan edebî bir eser oluşturma olgunluğuyla geniş kitlelere ulaşan ve konuşulan bir medeniyet dili olmuştur.

Türk dilinin son evresi ise Modern Türkçe Devri olarak adlandırılmaktadır. Bugünkü canlı edebî lehçe ve şivelerdir. Türk dili bu dönemde sayısı on beşe ulaşan yazı dillerine ve yirmiyi aşkın lehçeye ulaşmıştır. Bilim, sanat ve edebiyat eserleri verme bakımından halen gelişimini sürdürmekte olan Türk dili uzun yıllar gelişimini devam ettirecektir.

Orta Asya'da Siyasi Durum

Orta Asya'nın XII.-XV yüzyıllarda Cengiz Han'nın kurduğu imparatorluk toprakları ölümünden önce paylaştırılmıştı. Bu esnada Doğu Türkistan'dan Maverau'n-nehr'e kadar olan bölgeyi ikinci oğlu Çağatay'a bırakmıştı. Kendisine veliaht olarak Ögedey'i tayin etti. Cengiz Han vefat ettikten sonra Moğol yasasına çok bağlı olan Ögedey Çağatay'ın desteğiyle "Ulu Han" olarak tahta çıktı fakat Moğol yasasına çok bağlı olmadığı için Müslüman halk tarafından hoş karşılanmadı. Bu sırada Çağatay ise kendisine bırakılan toprakları yönetti. Ögedey 1241 yılında vefat edince yerine Ögedey'in büyük oğlu Güyük tahta "Ulu Han" olarak çıktı. Güyük birkaç yıl içinde vefat edince Kurultay Güyük'ün yerine Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy'un oğlu Möngke'yi "Ulu Han" olarak seçti. Bu olaylarla birlikte Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Moğol birliği yavaş yavaş dağıldı ve bu hanlıklarla bir kaos içerisinde devam etti.

Çağatay'ın adı hem sülale adı hem de Çağatay sülalesinin hakim olduğu devletin adı oldu. Bununla beraber Çağatay Hanları birçok yönden Moğol tahtında oturan Ulu Hakan'a bağlıydı. Çağatay hanlarının idare merkezi ise İli vadisiydi. Çağatay'ın vefatından sonra, önce Bamyân'da katledilen oğlu Mötügen'in oğlu Kara Hülâgu, daha sonra da Güyük'ün emri ile Çağatay oğullarından Yisü Möngke, Çağatay Sülalesinin reisi seçilip Çağatay hanlığının idaresine getirildi. Çağatay hanlarının nüfuzları kalmadığı için idareye tamamen hakim olamadılar. Sülalenin ileri gelenleri öldürüldü veya sürgün edildi. Bu sıralar İli vadisinde Kara Hulâgu'nun Müslüman olan oğlu Mübarek Şah çok küçük yaşta olduğu için annesi Naip sıfatıyla yönetimi elinde bulunduruyordu.

Bu tarihlerde Moğol İmparatorluğu iki kısma ayrılmıştı: Batı kısmının idaresi Batı'da, doğu kısmının idaresi de Möngke Kağan'daydı. 1259'da Möngke Kağan vefat edince, kardeşleri Kubilay ve Arık Böke taht kavgalarına giriştiler. Çağatay Han'ın torunu Alğu, Arık Böke tarafından onun adına Orta Asya'yı idare altına almaya girişti. Hâzrem ve Afganistan'ın büyük bir bölümünü ele geçirerek Orta Asya'da Moğolların bağımsız bir hanlığını tesis etti. 1266'da Alğu'nun vefat etmesiyle Mübarek Şah, Çağatay hanı ilan edildi fakat Moğol tahtında oturan Kubilay'ın desteği ile Çağatay şehzadelerinden Barak, Çağatay tahtında oturan Mübarek Şah'ın hanlığına son verdi. Barak bir süre sonra, Moğol tahtında oturan Ögedey'in torunu Kaydu'nun hükmü altına girdi ve kendisine Mâverau'n-nehr'in

oldukça büyük bir bölümünün idaresi bırakıldı. 1301 yılına kadar Moğol tahtında oturan Kaydu vefat edince yerine oğlu Çapar idareciliğine geçti. 1306/7 yılında Barak'ın oğlu Tuva, isyan ederek Çaparla mücadele etmeye başladı. Böylece Çağatay sülâlesi tekrar büyük bir etki kazandı. 1309 yılında toplanan Kurultay, Tuva'nın oğlu İsen Böke'den sonra Müslüman olmayan küçük kardeşi Kebek (sly. 1318-1326) tahta geçerek hanlığını ilan etti. Kebek Müslüman olmamasına rağmen adaleti ve yönetimiyle bir halkı memnun etmeyi başardı. Kebek'ten sonra Çağatay tahtına çok da uzun olmayan dönemlerle farklı prensler ve hanlar tarafından yönetildi ve yönetim sürekli el değiştirdi. Bu dönemlerde Mâverau'n-nehr sürekli karışıklık içindeydi.

1300 yıllarının ilk yarısından sonra Moğol hanı Tuğluk Timur, Mâverau'n-nehr'in idaresini ele geçirdi. Bunun üzerine Tuğluk Timur'a bağlılığını bildiren Aksak Timur'a Keş yöresinin yönetimi bırakıldı. Mâverau'n-nehr'in yönetimi ise Tuğluk Timur'un oğlu İlyas Hoca'ya bırakıldı. Bir süre sonra Aksak Timur önce Moğollara sonra İlyas Hoca'ya karşı Kazağan Han'ın torunu ve kayınbiraderi olan Hüseyin'den destek alarak savaşılmaya başladı. Moğollara karşı herhangi bir şekilde kazanamasa da İlyas Hoca'yı yendi ve Mâverau'n-nehr'i yönetimine aldı. Bir süre sonra Timur ve Hüseyin anlaşamayınca Hüseyin'in oğullarını yakalatıp öldürüldü. 1370 yıllarında Aksak Timur'un önündeki engeller kalkınca Semerkand şehrine gelip burayı merkez yaparak Timurlular saltanatını kurdu. Timur'un bu yıl itibarıyla otuz beş yıl olan hümdarlığında cihan imparatorluğu kurmaya Hükümdar olduğu bölgenin sınırlarını Doğu Türkistan'dan Anadolu'ya kadar genişletmesiyle dirayetli ve yılmaz bir hükümdar olduğunu gösterdi. Timur 1405 yılında Doğu seferi esnasında altmış dokuz yaşında Otrar şehrinde vefat etti.

Timur öldüğü esnada geride dört oğlu vardı. Cihangir, Ömer Şeyh, Miran-şah ve Şahrüh adlarındaki oğullarından kendisine veliaht olarak Cihangir'in oğlu Pir Muhammed'i tayin etmişti. Timur'un cenazesi Otrar'dan Semerkand'a getirilip defnedildiğinde Kandehâr'da bulunan Pir Muhammed'e haber yollayarak veliaht tayin edildiği için Semerkand'a gelip tahta oturmasını bildirdiler ve Herat'ta bulunan Şahrüh'a, Tebriz'de bulunan Ömer Şeyh'e, Bağdat'ta bulunan Miran Şah'a ve Ebu Bekir'e mektup göndererek vefatını bildirdiler. Beyler Pir Muhammed'in uzakta olduğunu düşünerek Semerkand'da bulunan Şahrüh'un tahta geçmesini uygun gördüler. Bunun üzerine Timur'un kızı Aka Biki'den torunu olan Sultan Hüseyin emrinde bulunan ordu ile Taşkent'ten Semerkand üzerine yürüdü. Taşkent'te kalan

Beyler ise Timur'un oğlu Miran-şah'ın oğlu Halil Sultan'ı hşkşmdar ilân ettiler. Semerkand'daki beyler ise Timur'un vasiyetini yerine getirmekte direndiler, Cihangir'in diğer oğlu Muhammed Sultan'ın kşçük yaştaki oğlu Muhammed Cihangir'in han olarak ilan edilmesine karar verdiler. Bşylece tahtı kaybeden Halil Sultan Semerkand'a gelip Timur şehzadeleri hazinesini elde ederek beyleri kendi tarafına çekmeğe başladı. Diğer taraftan şahruh da Semerkand üzerine yşrşmşş ve Halil Sultan ile mşcadeleye girişmişti. Sonuç olarak Halil Sultan ile aralarında bir anlaşmaya varılarak şahruh Herat'a geri dşndş ve Semerkand'ın idaresini oğlu Uluğ Bey'e bıraktı. Belh'in idaresini de şteki oğlu İbrahim Sultan'a devretti. Herat'a dşen şahruh, adına hutbe okutup sikke bastırdı ve Herat tahtına yerleşti. şahruh'un Herat tahtına oturmasıyla Herat için yeni bir dşnem başladı ve ağatay san'at ve edebiyatın merkezi oldu.

1449 yılında Uluğ Bey, oğlu Abdşllâtif tarafından öldşrşldş ve yerine Abdşllâtif tahta geçti. 1450 yılında bu defa suikastçılar Abdşllâtif'i öldşrerek yerine oğlu Abdullah'ı tahta geçirdiler. Çağatay hanlığı bu hadiselerden sonra uzun sşre gşcşnş kaybetti. Hşseyn-i Baykara ile çocukları arasındaki taht kavgaları bir tşrlş bitmedi. 1507 yılında Özbek hşkşmdarı Muhammed şibanî, Herat'ı ele geçirdi, Herat'ı ele geçirdikten sonra ağatay Hanlığına son verdi.

Çağatay Türkçesi ve Oluştığı Dönem

On bir ve on ikinci yüzyıllarda Karahanlı, on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Harezmi edebî lehçelerin başka bir devamı olarak Asya'da Cengiz Oğulları tarafından kurulan Çağatay ve Altınordu devletlerinde gelişerek, Timur ve çocukları zamanında klâsik bir mahiyet olan Orta-Asya Türkçesine Çağatay Türkçesi denilmektedir. Bir diğer adıyla Doğu Türkçesi denilen Çağatay Türkçesi 15. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıla kadar kendini gösteren bir yazı dili ve edebiyat dilidir. Timurlular devleti, Şibanîler(Özbekler) Devleti, Babur Hint İmparatorluğu, Buhara, Hive, Hokand Hanlıklarında resmi dil olarak kullanılmıştır. XIII. Yüzyıldan sonra Moğol istilası yüzünden Orta Asya'dan göç eden Türklerin etkisiyle farklı yazı dillerinin baş göstermesine karşılık Eski Türkçedeki ortak yazı dilinin son temsilcisi olan Karahanlı Devleti tarafından X-XV. Yüzyıllar arasında oluşturulan Orta Türkçe dönemini oluşturdu. XV. Yüzyıldan sonra Moğol istilasıyla birlikte Oğuzların batıya göç etmeye başlamasıyla Karadeniz'in kuzeyinden Batı'ya giden Türkler için, Kuzey(Kıpçak) Türkçesine, Karadeniz'in güneyinden Batı'ya giden Türkler için, Batı(Oğuz) Türkçesine, Orta Asya'da kalan Türkler için, Doğu (Harezmi) Türkçesi ve Çağatay Türkçesine bıraktı. Çağatay Türkçesi Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci bölümünü oluşturur. Çağatay kelime anlamı olarak: “1. Yavru at, tay.2. Cengiz Hanın oğlu.”² Buradan da anlaşılacağı üzere Çağatay sözcüğü Cengiz Han'ın dört oğlundan ikincisi olan Çağatay'dan gelmektedir. Başlangıçta Çağatay Hanlığı'nı ve bu hanlığın kurduğu devleti ifade eden “Çağatay” adı, daha sonra Çağatay hanlarının askerî kuvvetini oluşturan Maverâünnehir'deki Türklere ve Türkleşmiş göçebelere de verilir. Devletin doğusunda yaşayan göçebelere ise “Moğol” denilir. Önceleri Çağatay ulusunda yaşayan göçebe Türkler için kullanılan bu terim, sonraki yıllarda tarihçiler ve yazarlar tarafından “Timurlular³ Devletinin Türk halkı, Timurlu Türkleri” için

²http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b2cc40ab64c10.86750916 (15.09.2019, saat: 22.35)

³ Timur, Temür, Temürlüler Devletinin kurucusu Emir Temür, 1336'da Semerkant yakınlarındaki Keş'te dünyaya geldi. Babası Barlas kabilesinin lideri Turgay, annesi ise Tekine Hatun'dur. Bu tarihlerde Çağatay Hanlığı siyasi bakımdan zor günler geçirmekte idi. Cengiz soyundan olmayan emirler otorite boşluğundan yararlanarak yönetimi ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bu karışıklıktan yararlanan Temür, 1370 yılında Maverâünnehir'de egemenlik kurdu. Bu yıllarda girdiği bir savaşta ayağı sakat kaldığı için “Aksak Temür” (Timurleng) olarak anılmaya başladı. Emir Timur, 1370-1405 yılları arasında yaptığı seferlerle Harezmi, Doğu Türkistan, İran, Azerbaycan, Hindistan Delhi Sultanlığı, Irak, Suriye, Altın Orda Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu muazzam büyüklükteki topraklara hakim oldu. Onun fetihleri sonuçları açısından Türk tarihini derinden etkiledi.

kullanılmıştır. Fuad Köprülü ise: “Çağatayca, kelimenin en geniş manâsı ile Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altınordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII.- XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klâsik bir mahiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir.” Çağatay sözcüğü uzun yıllar varlığı devam ettirdi.

Doğu Türkçesi denilen bu dönem bilim insanları tarafından kesin sınırları, terimleri belirlenmemiş ve birçok Türkolog tarafından çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Birçok görüş öne sürüldüğü ve araştırmacıların farklı sınırlar çizdiği bu dönem yazı ve edebiyat dili olarak oldukça gelişmiş bir dönem olduğu aşikârdır.

Bu görüşler içerisinde bakıldığında Radloff, Korş gibi Türkologlar Çağatayca'yı, Uygur dilinin Karahanlılar devrinden itibaren İslâmî kültür altında gelişen bir devamı kabul etmektedir.⁴ Bu görüşü reddeden Borovkov ise Uygurcanın dinî ve resmî bir dil olarak dar bir sahaya inhisar ettiğini, bu bakımdan İslâm kültürünün baskısına karşı koyamadığını, Çağatayca'yı da Uygurcanın devamı şeklinde telakki etmenin yanlış olacağını ileri sürerek Çağataycanın temeli Orta Asya Türkçesidir, der. Ayrıca Çağatayca'yı klâsik bir yazı dili hâline getiren Nevâyî'nin dilinin, canlı dile dayandığını, çok iyi bildiği Özbekçeden faydalandığını bu sebeple Özbek yazı dilinin kurucusu olduğunu ileri sürmektedir.⁵ Ahmet Caferoğlu ise Çağatayca'yı Göktürk–Uygur devri ile Müşterek Orta Asya yazı dilinin kaynaşması

Mesela Altınorda Devleti'nin çöküşüne ve yerine bölge hanlıklarının kurulmasına sebep olurken, Moskova Knezlerinin güçlenmesini de beraberinde getirdi. Böylece, XVI. Yüzyıldan itibaren Rusların Kafkaslar ve Deşt-i Kıpçak'a doğru yayılması söz konusu olacaktır. Timur, Çin seferine giderken yolda hastalanarak öldü.(1405) Timur'un ölümünden hemen sonra devlet, oğlu ve torunları arasında paylaşıldı. Buna göre; Torunu Muhammed başkent Semerkant'ta tahta çıkarken, diğer torunları Pir Muhammed ile İskender İran'da, üçüncü oğlu Miranşah Bağdat ve Azerbaycan'da, en küçük oğlu Şahruh ise Horosan'da yerleştiler. Temürlüler adı verilen bu hanedanlar içinde Şahruh ön plana çıktı. Şahruh döneminde (1407-1447) Maveraünnehir ve Kuzey Afganistan bölgeleri ele geçirildi, Herat başkent yapıldı. Ardından İran ve Azerbaycan'ı da hakimiyetine alan Şahruh, Türkistan'da parlak bir kültür hayatının kurucusu oldu. Şahruh ölünce yerine oğlu Uluğ Bey geçti o da oğlu tarafından öldürülünce ülkede büyük bir karışıklık çıktı. Bu dönemden sonra Temürlülerden yalnız Hüseyin Baykara (1469-1506) Horosan'da tutunabildi. Başkenti Herat, Türk tarihinde sayılı kültür merkezlerinden biri oldu. Ünlü Türk şair ve ilim adamı Ali ŞirNevâî burada yetişmiştir. Baykara'nın oğlu Bediüzzaman'ın hükümdarlığı zamanında Özbek hükümdarı Şibanî Muhammed Han'ın başkent Herat'ı ele geçirmesi (1507), Temürlülerin sonu oldu. Temürlülerden Babür Türkistan'da başarılı olamayınca Hindistan'a giderek(1519) Türk-Hind İmparatorluğu'nu kurdu. Temürlülerin 1507'de yıkılışından sonra 1-Özbek Hanlıkları(Şibanîler) 2-Özbek Hanlıkları 3-Yaka Türkmenleri 4-Azerbaycan Hanlıkları 5- Kazak Hanlığı ve Yüzler(Cüzler 6- Kırgızlar 7- Doğu Türkistan (Kaşgar Hanlığı) 8- Safeviler 9- Hindistan Türk Sultanlıkları-Babürler

⁴Eraslan, Kemal, “Çağatay Edebiyatı”maddesi, TDV İA., C. 8, İstanbul 1993, s. 168.

⁵ Borovkov, Aleksander K., “Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevâî”, (Çev. Rasime Uygun), TDAY Belleten, 1954, s. 59-96.

sonucu vücut bulmuş edebî bir dil olarak telakki etmektedir. Nevâyî'nin Uygur resmî yazı dilinin mirasına sahip olmakla birlikte, bu yazı dilinin aynen devam ettiğini ileri sürmektedir.⁶

Eckmann, 1928'de Samoyloviç'in Orta Asya edebî Türk dilini dört devreye ayırdığını söyler:

- Karahanlı Türkçesi ve Kâşgâr Türkçesi (11.-12. yüzyıllar)
- Kıpçak Oğuz Türkçesi (13.-14. yüzyıllar)
- Çağatayca (15.-19. yüzyıllar)
- Özbekçe (20.yüzyıl)⁷

Fuat Köprülü, edebî gelişmeleri göz önünde bulundurarak Çağatayca kelimesinin anlamını genişletmiştir. F. Köprülü'ye göre Çağatayca, 13.-14. yüzyıllarda Çağatay İmparatorluğu ve Altın Ordu'nun kültür merkezlerinde gelişmiş Orta Asya Edebî lehçesi olup klasik şeklini 15. yüzyılda, Timurlular zamanında almış ve bu lehçe ile zengin bir edebiyat yaratılmıştır Köprülü şu dönemlere ayırır:

- Erken devir Çağataycası (13-14. yüzyıllar);
- Klasik öncesi Çağatayca (15. yüzyılın ilk yarısı);
- Klasik Çağatayca (15. yüzyılın ikinci yarısı);
- Klasik Çağatayca'nın devamı (16. yüzyıl);
- Çöküş Devri (17-19. yüzyıllar)

Sovyet Türkolojisinde Çağatay Türkçesi için starouzbekskiy “Eski Özbekçe” terimi kullanılır. Hatta Çağatay öncesi devirler de bazen Eski Özbekçe ile ifade edilir. M. A. Şçerbak 1953'te Eski Özbek edebî dilini şu devirlere ayırmaktaydı:

- İlk devir (10.-13. yüzyıllar)
- İkinci devir (14.-17. yüzyıllar)
- Üçüncü devir (17.-18. yüzyıllar)

Şçerbak ancak ikinci devir için “Çağatayca” teriminin kullanılabileceğini, bu dilin aslında sunî bir dil olduğunu ifade eder. Ona göre üçüncü devirde mahallî unsurlar edebî dile girmeye başlamıştır.

⁶Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi, Enderun Yay., İstanbul, 1984, s. 195-211.

⁷Eckmann, János, Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul, 1988, s. 14.

V.V. Reşetov(1959) “Kadim Özbekçe” (dreneuzbekskiy) ve “Eski Özbekçe” olmak üzere iki ayrı terim kullanır. Diğer taraftan bu terimleri kullanmayan Sovyet Türkologları da vardı bunlar, Çağatay dili, Çağatayca gibi terimleri kullanıyorlardı.

Eckmann, Çağatayca'yı da kendi içinde üçe ayırır:

- Klasik Öncesi Devir (15. Yüzyılın başlarından Nevayi'nin 1465'te ilk divanını kadar): Bu devir Eski Türkçe hususiyetinin muhafaza edildiği bir geçiş devridir. Başlıca temsilcileri: Sekkaki, Lutfi, Ata'i, Hocendi, SeyyidAhmed Mirza, Haydar, Harezmi, Yusuf, Emiri, Yakini, Ahmedi ve Geda veya Geda'i.
- Klasik Devir (1465-1600): Başlıca temsilcileri: Hamidi, Şeybani, Ubeydi, Muhammed Salih, Meclisi, Babür, Bayram Han, vb.
- Klasik Sonrası Devir (1600-1921): Bir taraftan Nevayi dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri vardır. Başlıca temsilcileri: Ebü'l Gazi Bahadır Han, Baba Rahim Meşreb, Saykali, Sufi Yar, Turdı, Hüveyda, Mü'niş Harezmi, Muhammed Rıza Agahi, Ömer Han, Nadire, Mahzune, Üveysi, Nadir, Külhani, Mahmur, Mukimi, Furkat, Ubeydullah Zevki, Osman Hoca Zari, Nemenganlı Şevki, vb.⁸

Mustafa Canbolat'ın tasnifi Eckmann'a yaklaşmaktadır.

- Erken (İlk Çağatayca) veya Nevayi öncesi devir (15. Yüzyılın ilk yarısı)
- Klasik Çağatayca Dönemi (15. Yüzyılın ikinci ve 16. Yüzyılın ilk yarısı)
- Klasik sonrası dönem (16. Yüzyılın ilk yarısından 19. Yüzyılın sonuna kadar)⁹

I. Klasik Öncesi Devir

15. Yüzyılın başlarından Nevayi'nin 1465'te ilk divanını kadar olan dönemi kapsar. Bu dönem, Çağatay dilinin edebi bir dil haline gelme, kurulma dönemidir. Bu dönemde ilk karşımıza çıkan Sadi'nin yazmış olduğu Gülistan eserinin Gülistan-ı Türkî adıyla Çağatay Türkçesine çeviren “Sibicabî” mahlaslı yazar, bu yazarın Timur döneminde yaşadığı eserin sunulduğu kişinin Timur'un oğlu Cihangir'in oğlu veliaht Muhammed Sultan'a sunulduğundan anlaşılmaktadır. Eser H. 800(M 1397-1398) yılında yazılmıştır. Eseri ilk tanıtan kişi Janos Eckmann¹⁰ olmuştur. Çağatay Türkçesinde yazılış tarihi belli olan en eski eserdir. Yazarın medrese eğitimi gördüğü

⁸Eckmann, János, Çağatayca El Kitabı, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul, 1988, s.16.

⁹Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, 2013.

¹⁰Eckmann, Janos, Sadi'nin Gülistan'ının Bilinmeyen Bir Çağatayca Çevirisi, TDAY-Belleten 1968, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1969, s. 17-29.

ve bilgili olduğuna ise Farsça yazılmış bir eseri tercüme etmesinden yola çıkarak anlayabiliyoruz. Bu eseri Eckmann tanıttıktan sonra Mehmet Turgut Berbercan bu eseri “Çağatayca Gülistan Tercümesi [Gülistan-ı Türkî]” adıyla doktora tezi olarak yayımlamıştır.¹¹ Yazar çeviride sanatlı, ağıdalı çoğu zaman seciye başvuran bir nesir dili kullanmıştır. Çeviride mensur kısımlarda manzum kısımlara göre eserin aslına daha sadık kalmıştır. Eserin aslındaki sekiz bölümü ve bölümlerin dizilişini korumuş, bir seçme yaparak her hikâyeyi ve şiiri tercüme etmemiş, bazı hikayelerin sırasını değiştirmiş, bazı hikayeleri ise farklı bölümler içinde değerlendirmiş. Yer yer kendisi de ilavelerde bulunmuştur. Eserin genel özelliklerini görebileceğimiz ve her açıdan değerlendirebileceğimiz bir eser ortaya koymuştur. Eserin tek nüshası Londra British Museum’dadır.

Nevai’nin Mecalisü’n-Nefâyis adlı eserinde sıralamaya göre ikinci isim Atayî’dir. Yesevi dervişlerinden olan İsmail Ata’nın torunudur. Mahlasını da dedesinden dolayı almıştır. Klasik kalıplar kullanmış, Türk halkı tarafından daha kolay anlaşılır, geleneğe bağlı şiirler yazmıştır. Döneminde Türk halkı arasında şöhreti yaygın olan Atayî’nin mezarı da Belh yakınlarındadır. Atayî’nin bir Divan’ı vardır ve bu divanın asıl nüshası Leningrad (Petersburg) Asya Müzesinde bulunmaktadır. Bu eserle ilgili ilk çalışmayı Samoyloviç 17 şiiri Arap harfle 1927’de yayımlayarak yapmış daha sonra Kemal Eraslan¹² bu şiirleri Türkiye Türkçesine çevirisi ve sözlüğü ile çalışmıştır. Seyfettin Seyfullah¹³ ise Taşkent’te tam divanını yayımlamıştır. Bu çalışmanın giriş bölümü Emek Üşenmez¹⁴ tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Dönemin bir başka önemli şairi ise Ahmedî’dir. Ahmedinin yaşadığı devir, doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemekle birlikte 14. Yüzyılın ikinci yarısı ile 15. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış olduğu söylenebilir. Ahmedî’nin tek eseri vardır. Dönemin müzik kültürü hakkında bilgi veren ve nesir halindeki on satırlık kısa bir girişle 130 beyitten oluşan eser “müfte’ilün müfte’ilün fâ’ilün” kalıbıyla yazılmıştır. Türkologlar eserin adını “Telli Sazlar Münazarası” koymayı uygun

¹¹Berbercan, Mehmet Turgut, Çağatayca Gülistan Tercümesi[Gülistan-ı Türkî], (Giriş, Gramer, Metin, Notlar, Dizin, Tıpkı Basım), Hakim Yayınları, Ankara, 2013 s. 8-9.

¹²Eraslan, Kemal, “Çağatay Şairi Atayî’nin Gazelleri” TDAY-Belleten 1987, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 113-164.

¹³ Seyfullah, Seyfettin, Divân-ı Şeyhzade Atâyî, Özbekistan İlimler Akademisi Fen Neşriyat Yayınları, Taşkent, 2009.

¹⁴Üşenmez, Emek, “XV. Yüzyıl Özbek Şairlerinden Mevlâna Atâyî” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 40, İstanbul, 2009/2010, 325-342.

görmüşlerdir. Bu mesnevîde tambur, ud, çeng, kopuz, yatuğan, rebap, gıcek, kingire gibi çalgılar bir meyhanede atılarak birbirlerine üstünlük koymaya çalışırlar. Tartışmanın sonunda meyhaneci onları uyarır ve birbirleriyle destek içinde olmalarını nasihat eder böylelikle onlar tartışmanın yersiz olduğunu fark ederler. Gönül Alpay¹⁵ bu eserin tanıtımı yapmış olan kişidir. Kemal Eraslan¹⁶ bu çalışmayı daha genişleterek metin, tercüme, notlar ve dizinle birlikte yayımlamıştır. Eserin tek nüshası Londra British Museum'dadır. Son çalışmayı Bodroglıgeti yapmış makalesi Ayşe Gül Sertkaya¹⁷ tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Üzerinde çalışma yapılan eserlerden biri de Mahzenü'l Esrar Haydar Harezmi Tilbe'ye ait olan bu eserin Uygur ve Arap harfleriyle yazılmış birçok nüshası vardır. Bu mesnevî Ayet Abdülaziz Goca¹⁸ tarafından doktora tezi olarak yayımlanmıştır. Eserin nüshalarının karşılaştırılması bu eserden sonra Avni Gözütok¹⁹ tarafından yayımlanmıştır.

Yine bu yüzyılda yaşayan ve Divan, Dehnâme, Beng ü Çağır adlı eserlere sahip olan bir başka isim ise Yusuf Emiri'dir. Timur'un torunu Baysungur Mirza'nın nedimlerindenidir. Onu Nevayi'nin Mecalîsü'n-Nefayis'inde ilk defa görüyoruz. Dönemin önemli, medrese eğitimi almış şairlerinden biri olduğunu eserlerinden anlıyoruz. Divan'ının iki nüshası bulunan Yusuf Emiri üzerine çalışma yapanlardan biri olan Köprülü, Yusuf Emiri'nin Şeyh Kemal Hocendi'yi taklit ettiğini ve bu taklitin Farsça şiiirlerde olduğu gibi Türkçe şiiirlerde de olduğunu belirtmektedir. Yusuf Emiri'nin Divanı Kazım Köktekin²⁰ tarafından yayımlanmıştır. Bu eser oldukça geniş bir incelemeye tabi tutar. Dehnâme ise, 906 beyitten oluşan "mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün" kalıbıyla yazılmış lirik bir eserdir. H. 833 yılında yazılan eser Baysungur Mirza'ya sunulmuştur. Dehnâme'nin tek yazma örneği Londra British Museum'dadır. Bu eser üzerine Reşit Rahmeti Arat²¹, Kazım Köktekin²², Abdülbaki

¹⁵Alpay, Gönül, "XV. Yüzyılın İlk yarısında Yazılmış Bir Münazara: Sazlar Münazarası", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. X, Ankara, 1972, s. 99-132.

¹⁶Eraslan, Kemal, "Ahmedi, Münazara (Telli Sazlar Atışması)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. XXIV-XXV (1980-1986), İstanbul, 1986, s. 129-204.

¹⁷Sertkaya, Ayşe Gül, "Orta Asya Türk Hicvinin Bir Şaheseri: Ahmedi'nin Telli Sazların Münazarası" Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, C. XXXV (2006), s. 229-282.

¹⁸Goca, Ayet Abdülaziz, Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l-Esrar Mesnevisi (Ön söz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2000.

¹⁹Gözütok, Avni, Haydar Tilbe, Mahzenü'l-Esrâr, Fenomen Yayınları, Erzurum, 2008.

²⁰Köktekin, Kazım, Yusuf Emiri Divanı(Giriş- İnceleme-Tenkitle Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Fenomen Yayınları, Erzurum 2007.

²¹ Arat, Reşit Rahmeti, Makaleler, Haz. Osman Fikri Sertkaya, TKAE Yayını, Ankara, 1987, s. 733-747.

Çetin tarafından yayımlanmıştır. Reşit Rahmeti Arat'ın yazdığı makale Uygur harfli bir nüshasıyla ilgili olarak Türkoloji açısından bir kapı aralamış olur. Yazarın son eseri olan Beng ü Çağır adından da anlaşıldığı gibi “beng (afyon)” ve “çağır (şarap)” ikisinin karşılıklı konuşması üzerine yazılan alegorik bir eserdir. Nazım nesir karışık bir biçimde oluşan bu eserde diğeri gibi Baysungur Mirza'ya sunulmuştur. Tek yazma nüshası Londra British Museum'da olan eseri Gönül Alpay²³ yayımlamıştır.

Bu dönemde yaşayan şairlerden biri olan Hâfız, Hâfız-ı Harezmi mahlaslarıyla yazan şairimizin Divanı tek eseridir. Divanında Timur'un torunu Sultan İbrahim'in genç yaşta (1435) ölümü üzerine yazmış olduğu mersiyeden hareketle bu yıllarda yaşadığını söyleyebiliyoruz. Divan'ın tek yazma nüshası Hindistan'ın Hayrabad şehrindeki Salarceng Müzesinde bulunmaktadır. Kiril alfabesiyle Hamid Süleyman²⁴ tarafından bulunarak yayımlanmıştır. Türkiye'de ise bunun tanıtımını ilk yapan kişi Recep Toparlı olmuştur. Recep Toparlı²⁵ önce eseri tanıtmış daha sonra üzerine ciddi bir çalışma koyarak Hârezmi Hâfız'ı Çağatay dönemine katmıştır.

Türkiye'de üzerine yalnızca Kemal Eraslan²⁶'ın çalışma yaptığı bir diğeri şairimiz olan Mevlana Sekkâkî, yalnızca bir divanı olan şairdir. Nevaî Mecalisü'n Nefais adlı eserinde onu “Uygur ibaresinin fasihlerinden ve Türk dilini beliglerinden” olarak görür ve beyitlerinin Türkistan'da nihayetsiz olduğunu belirtir. Şairin kabri Semerkant yakınlarındadır. Eserin yalnızca iki nüshası vardır. Biri British Museum'da diğeri ise Özbekistan Taşkent'te Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birunî Şarkinaslık Enstitüsüne kayıtlıdır. Eraslan bu iki divanı da yayımlamış fakat ikisinin de eksik kısımları olduğunu belirtmiştir. Taşkent'te Sökkökiy, 1958 yılında Tanlangan Asarlar adıyla kiril harfli olarak yayımlamıştır.

Elimizde yalnızca bir divanı olan şairlerimizden biri Geda veya Gedaî olarak bilinen fakat asıl ismi bilinmeyen şair Nevaî'nin eserinde Mevlâna Gedaî olarak geçer. Nevaî onun doksan yaşını geçtiği halde hayatta olduğunu da kaydeder. Şahrüh devrinin sonuna kadar ortaya çıkan şairler arasındadır. 231 gazel, 1 müstezat, 5 kıta

²²Köktekin, Kazım, Abdülbaki Çetin, Yusuf Emiri, Dehnâme (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 2001.

²³Alpay, Gönül “Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası”, TDAY-Belleten 1972, Ankara, 1973, s. 103-125.

²⁴Hamid Süleyman, Hâfız Harezmi, Divan, Özbekistan Fenler Akademiyası, H. Süleyman Namidaki Kolyazmalar Enstitüsü, 2 Cilt, Taşkent, 1981.

²⁵Toparlı, Recep Hârezmi Hâfız'ın Divanı, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

²⁶Eraslan, Kemal, Mevlâna Sekkâkî Divanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

bulunan tek Divan'ın tek nüshası Paris'te Bibliothèque Nationale'dedir. Bu divanla ilgili Eckmann²⁷ tarafından bir çalışma yapıldığını biliyoruz.

Seyyid Ahmed Mirza, şöhreti Taaşuknâme adlı eseriyle yayılmıştır. Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan şairin Türkçe ve Farsça mesnevi ile gazellerinin bulunduğu divanı vardır. Taaşukname dışında Letafetname adlı bir mesnevisi daha vardır. Yazar 321 beyitten oluşan Mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ilün vezniyle yazdığı Taaşukname münacat, naat, padişahın methi ve sebab-i teliften sonra gelen on aşk mektubundan oluşmuştur. Yazar eseri yedi günde tamamlayıp Şahruh'a sunmuştur. Eserin nüshalarından biri British Museum'da, diğeri de Eleazar Birnbaum'un özel koleksiyonunda yer aldığı bilinmektedir. Eser üzerindeki ilk çalışmayı A. M. Şçerbak²⁸ yapmıştır. Türkiye'de ise Kazım Köktekin²⁹ tarafından yayımlanmıştır. Bu inceleme, metin, dizin, tıpkıbasımdan oluşan eser Seyyid Ahmed Mirza'nın eserini Türkologlar tarafından incelenmesini kolaylaştırmıştır. Selim Sırrı Kuru³⁰ eser üzerinde yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Ayşe Gül Sertkaya³¹ da yeni nüshasını tanıtmış ve yayımlamıştır.

Lutfî klasik öncesi devirin en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilir. Çağatay şiirinin oluşmasında ve gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Şairle ilgili ilk bilgiler Nevayî'nin Mecalisü'n Nefayis ve Nesayimü'l-Mahabbe adlı eserleri ile Devletşah'ın Tezkiretü's-Şu'ârâ adlı şairler tezkiresinde mevcuttur. Lutfî'nin doğum yeri ve tarihi belli değildir. Uzun yıllar yaşadığı kaynaklarda belirtilmiştir. Nevayî'nin ifadesine göre bu kavmin üstadı ve söz meliki olan büyük bir şair olarak görülmüştür. Tezkirede verilen bilgiye göre mezarı Herat'a bağlı Kenar köyündendir. Lutfî, şiirlerine Çağatay Türkçesini ustalıkla kullanmış; gazel, kaside ve tuyuğ türlerinde başarılı olmuş bir şairdir. Lutfî'nin Divan'ı ve Gül ü Nevruz isimli iki eseri günümüze kadar gelmiştir. Şairin Zafername adında müsvedde halinde kalmış olan bir tercüme

²⁷ Eckmann, János, The Dīvān of Gadā'ī, Bloomington: The Hague, 1971.

²⁸ Şçerbak, A. M., "Zameçaniya o tekste yazike Ta'aşukname", Studia Turcica, 1971, Akademiai Kiado, S. 431-440.

²⁹ Köktekin, Kazım, Seyyid Ahmed Mirza, Taaşukname (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Erzurum, 2000.

³⁰ Kuru, Selim Sırrı, Bir Dehnâme Örneği Olarak Ta'aşukname ve Eserdeki Ki'li Yan Cümleler, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993. Aynı yazar: Seyyid Ahmed Mirza, Ta'aşuk-name (Eleazar Birnbaum Nüshası) Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme-Dizin-Açıklamalar, Çantay Kitapevi, İstanbul, 2002.

³¹ Sertkaya, Ayşegül, "Seyyid Ahmed Mirzâ'nın Ta'aşukname Adlı Mesnevisinin Yeni Bir Yazma Nüshası Üzerine", IV. Uluslararası Dil Kurultayı Bildirileri II, 24-29 Eylül 2000, Ankara, 2007, s. 1621-1625.

eseri daha mevcuttur fakat daha bulunamamıştır. Divan'ı üzerine Günay Karaağaç³² çalışmış altı nüshayı karşılaştırarak doktora tezi olarak yayımladığı Divan'da bir tevhit, dört kaside, üç yüz altmış bir gazel, yüz on üç tuyug ve elli yedi müfret bulunmaktadır. Divanın tahlilini bir doktora tezi olarak Cemal Aksu³³ çalışmıştır.

Yakinî, Heratlı olduğu bilinen Türk emirlerindedir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Ok Yaynıñ Münazarası adlı bir eseri vardır. Bu eserin tek nüshası British Museum'dadır. Bu eser dışında herhangi bir şiirine tesadüf edilmemiştir. Fahir İz³⁴ tarafından Arap harfli metni ve İngilizce çevirisiyle birlikte yayımlanmıştır. Fakat Ayşe Gül Sertkaya³⁵ metin, çeviri ve tıpkıbasımıyla birlikte yayımlamıştır.

II. Klasik Devir(1465-1600)

Nevayî-Baykara devri olarak anılan bu döneme Hüseyin Baykara ile başlayalım. Hüseyin Baykara 1438'de Herat'ta doğdu. Ailesi Timurlu hanedanındandır. Hem anne hem baba tarafından Timur'un torunudur. 1469'da tahta oturan Baykara, hayatı boyunca birçok savaş ve siyasi olaylarla uğraşmıştır. 1506 yılında Maveräünnehir bölgesine hakim olan Özbek Muhammed Şibanî ile savaşa giderken rahatsızlanarak vefat etti. Çocukluğundan itibaren Nevayî olan dostlukları ile yalnızca hükümdar ya da savaşçı diyemeyeceğimiz Baykara aynı zamanda sanatçı ruhu ile şiirler yazmış ve eserler bırakmıştır. Baykara sanat adamlarını daima korumuş ve himayesine almıştır. Baykara'nın iki eseri Divan ve Risale-i Sultan Hüseyin Baykara'dır. Divanında Hüseyinî mahlasını kullanan Baykara, döneminde Nevayî'den sonra en güçlü şair sayılır. Divanının sekizi Türkiye'de Topkapı Sarayı, İstanbul Üniversitesi, Ayasofya, Fatih, Millet kütüphanelerinde ve on üçü yurt dışında Paris Biblioth que National, Londra British Museum, Petersburg'da olmak üzere yirmi bir nüshası tespit edilmiştir. Baykara Divanı için ilk önemli çalışmayı İsmail Hikmet Ertaylan³⁶ yapmış ve diğer çalışmacılar için açtığı kapıdan ilk çalışmayı yaparak Kemal Eraslan³⁷ buradan küçük şiirler çevirmiştir. Talip Yıldırım³⁸ divanla ilgili en

³²Karaağaç, Günay, Lutfi Divanı, Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, TDK Yay., Ankara 1997.

³³Aksu, Cemal, Lutfi Divanı'nın Tahlili, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

³⁴İz, Fahir, "Yakinî's Contest of the Arrow and the Bow", Nemeth Armağanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, S. 267-287.

³⁵Sertkaya, Ayşe Gül, "Yakinî'nin Ok Yaynıñ Münazarası", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXXIII, İstanbul, 2005, s. 159-206.

³⁶Ertaylan, İsmail Hikmet, Türk Edebiyatı Örnekler V. Divan-ı Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyinî" İstanbul 1946.

³⁷Eraslan, Kemal, Hüseyin-i Baykara Divanı'ndan Seçmeler, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

³⁸Yıldırım, Talip, Hüseyin Baykara Divanı(İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Hat Yayınevi, İstanbul 2010.

geniş çalışmayı doktora tezi olarak hazırlamış daha sonra bu eser basılmıştır. Risale-i Sultan Hüseyin Baykara ise Hüseyin Baykara'nın otobiyografik eseridir. Bu eserin biri İstanbul'da biri Amasya'da olmak üzere iki nüshası vardır. Bu eser üzerine İsmail Hikmet Ertaylan³⁹ ilk önemli çalışmayı hazırlamıştır. İki nüshanın karşılaştırılması ve değerlendirilmesiyle ilgili olarak çalışmayı yapan kişi ise Bilal Yücel⁴⁰ olmuştur.

Bu dönemi klasik yapan zengin bir kültür birikimine sahip olan Nevayî yazdığı eserlerle Türkçenin bir edebi dil olmasını sağlamış ve diğer şairleri etkileyerek dönemi yoğun Farsça etkisinden sıyrılmasını sağlayan Türkçeci ve Türkçü şuurunu ortaya koymuştur. 9 Şubat 1441'de Herat'ta dünyaya gelen Nevayî'nin babası Gıyaseddin Kıçkine Bahadır, Timurlu sarayına hizmet eden ve aslen Uygur Türkü olan bir ailesi vardı. Çocukluğu Hüseyin Baykara ile geçmiş ve birlikte eğitim görmüşler bunun yanında Hüseyin Baykara hükümdar olduğu zaman onun nedimliğini yapmıştır. Onun yaşadığı çağda Herat'ın önemli bir kültür ve sanat merkezi olması, bu büyük şairin de çocukluğundan itibaren burada olması onun kültür ve edebiyatı açısından etkilemiştir. Yirmi dokuz eser bırakan Nevayî, divan, hamse, dil ve edebiyat, tezkire, din ve ahlak, tarih, biyografi ve birçok türde eser vermiştir. Nevayî'nin tür ve konu bakımından çok çeşitli olan eserleri, onun Türk kültürüne verdiği önemle yakından ilgilidir.

Klasik Çağatay edebiyatının oluşması ve gelişmesi, Nevayî'nin öncelikle kendi eserleri üzerinden ortaya koyduğu özgün yazma çabasıyla şekillenmiştir. O Farsçadan Türkçeye yaptığı tercümelere de özgün olmaya gayret etmiş ve tercümelere bile yeniden yazma gayreti içinde olmuştur. Böylece ortak Türk kültürüne dayanan Orta Asya'da oluşmuş Türk edebiyatı, onun da kattığı millî ruhla klasikleşmiştir. Çağatay Türkçesinde Nevayî sayesinde "Nevayî dili" kavramı oluşmuştur. Divanları ve divanları üzerine yapılan çalışmalar oldukça fazla olan Nevayî dönemin klasik adını almasını sağlayan eserleriyle oldukça dikkat çekmiştir. Nevayî ilk kez Hüseyin Baykara'ya sunulmak üzere Bedâyi'ül-Bidâye adlı bir divan derlemiştir. 1486'da bir divan daha tertip etmiş bu divana ise Nevâdirü'n-Nihâye demiştir. Bu eserin tanıtımı ve çalışmasını Bilge Özkan Nalbant⁴¹ yapmıştır ve oldukça hacimli bir eser ortaya çıkmıştır. Nevayî'nin 1465 yılında yazdığı Garâ'ibü's-Sıgar sekiz ve yirmi yaşları

³⁹Ertaylan, İsmail Hikmet, Türk Edebiyatı Örnekleri II. Risâle-i Hüseyin Baykara, İstanbul 1945.

⁴⁰Yücel, Bilal "Hüseyin-i Baykara Risâlesini'nin Uzak İki Nüshası", Türklük Bilimi Araştırmaları, S.2, 1996, s. 69-112.

⁴¹Nalbant, Bilge Özkan, Nevâdirü'n-Nihaye (İnceleme-Metin-Dizin), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2005.

arasını şiiirlerinin yer aldığı divandır. Divan üzerinde Günay Kut⁴² bilimsel yayını yapmıştır. Nevâdirü's-Şebâb gençlik döneminin şiiirlerini yazmış olduğu divandır. Metin Karaörs⁴³ çalışmıştır. Bedâyi'ül-Vasat ise olgunluk dönemi şiiirlerinin yer aldığı divandır. Kaya Türkay⁴⁴ tarafından çalışılmış ve yayımlanmıştır. Fevâidü'l-Kiber, yaşlılık dönemi eseridir. Önal Kaya⁴⁵ yayımlamıştır. Fani mahlasıyla yazmış olduğu Farsça Divanı, Farsça şiiirlerinin yer aldığı eserdir ve Divân-ı Fânî'de 6000 beyit bulunmaktadır. Bir hamse sahibi olan Nevayî, Hayret'ül-Ebrar İslam dininin temel konularının anlatıldığı dinî ahlaki türden bir türden bir eserdir. Bu eseri Muhammed Sabir⁴⁶ çalışmıştır. 1484 yılında Herat'ta yazmış olduğu Ferhâd u Şîrîn Mefâ'ilün mefâ'ilün fâ'ilün vezniyle yazılmış 5792 beyitlik bir mesnevidir. Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin Hüsrev ü Şîrîn adlı mesnevisinden etkilenecek yazılmış olan mesnevi, Nizami'nin eserinden farklıdır. Gönül Alpay-Tekin⁴⁷ edebi bakımdan değerlendirerek doktora tezi olarak hazırlamış daha sonra yayımlamıştır. Leylî vü Mecnun eseri ise değişik motifler olsa da aslına uygun bir şekilde yazılmış bir eser olarak çıkar karşımıza bununla ilgili çalışmayı Ülkü Çelik⁴⁸ doktora tezi olarak yapmıştır. Meragalı Derviş Eşref'in, Heft Peyker'ine karşılık olarak yazılmış olan Seb'a-i Seyyâre Behram Şah'ın güzel cariyesi ile olan sergüzeştir. Bu eser Güzin Tural⁴⁹ tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış fakat yayımlanmamıştır. Hamsesinin son eseri olan Sedd-i İskenderî, Makedonya kralı İskender'i anlatan Abdurrahman Câmî'nin Hired-nâme adlı eserine nazire olarak yazılmıştır. Bu mesnevi üzerine Hatice Tören⁵⁰ tarafından doktora tezi yazılmış ve bu tez yayımlanmıştır. Türk edebiyatında ilk tezkire olan Mecalisü'n-Nefâis, kırk üç şair hakkında bilgi vermesi ve bu şairlerin dönemini anlatması açısından önemli bir eserdir. Eser hakkındaki ilk araştırma Erzurum Atatürk Üniversitesinde⁵¹ yapılmış daha sonra Kemal Eraslan⁵²

⁴²Kut, Günay, 'Alî Şîr Nevâyî, Ğarâbü's-Sıĝar, İnceleme- Karşılaştırmalı Metin, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara, 2003.

⁴³Karaörs, Metin, Alî Şîr Nevâyî, Nevâdirü's-Şebâb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

⁴⁴Türkay, Kaya, 'Alî Şîr Nevâyî, Bedâyi'ül-Vasat, Üçüncü Dîvân, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

⁴⁵Kaya, Önal, 'Alî Şîr Nevâyî, Fevâidü'l-Kiber, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

⁴⁶Sabir, Muhammed, Hayretü'l-Ebrar (İnceleme-Metin-İndeks), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 3 Cilt, 1961.

⁴⁷Alpay Tekin, Gönül, Alî Şîr Nevâyî, Ferhâd ü Şîrîn, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

⁴⁸Çelik, Ülkü, Alî Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnün, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

⁴⁹Tural, Güzin, Alî Şîr Nevâyî, Seb'a-i Seyyâre, Metin Dizin, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

⁵⁰Tören, Hatice, Alî Şîr Nevâyî, Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

⁵¹Ayan, Hüseyin, Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyîs, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Erzurum, 1995.

ayrıntılı bir şekilde yayımlayıp çalışmıştır. Tezkirelerle ilgili olan bir başka çalışma ise Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve adlı eserdir. Bu eserde 770 velinin hayat hikayesi anlatılır Câmî'nin yazdığı Nefeâtü'l-ünsmin Hazarâti'l-ıquds adlı eseri Çağatay Türkçesine çevirmiştir. Eser Kemal Eraslan⁵³ tarafından doktora tezi olarak yazılmış sonra yayımlanmıştır. Mizânü'l-Evzân, aruz vezninin kurallarını öğretmek için yazılmış bir eserdir. Vezinlerin Terazisi anlamına gelen bu eser üzerine Kemal Eraslan⁵⁴ bir çalışma yapmıştır. Türkçenin Farsçayla at başı gittiğini hatta ondan daha güçlü olduğunu ve iki dilin imkânlarının karşılaştırıldığı bir eser olan Muhâkemetü'l-Lügateyn adlı eseridir. Bu eser üzerine ilk Refet Işıtman⁵⁵ çalışma yapmıştır ve bu çalışmadan sonra Sema Barutçu Özönder⁵⁶ bir çalışma yapmıştır. Lisânü't-Tayr adlı eseri de Ferîdüddin Attâr'ın Mantıku't-tayr eserine nazire olarak yazılmıştır. Kuş dili anlamına gelen bu eser orijinaline sadık kalmamış eklemeler yapılmıştır. Tasavvuf düşüncesinin temelini işleyen eser Hüseyin Baykara'ya sunulmuştur. Mustafa Canpolat⁵⁷ tarafından yayımlanmıştır. Mahbûbü'l-Kulûb Nevâyî'nin son eseridir. Dini tasavvufi konular işlenir. Güzin Çöktü, yüksek lisans tezi olarak çalışmış fakat yayımlamamıştır. Zuhâl Ölmez⁵⁸ ise doktora tezi olarak hazırlamış ve o da yayımlamamıştır.

Hamidî, hayatı ve yaşamı hakkında yok denecek kadar az bir bilgiye ulaşılan şairin Yusuf u Züleyha adlı 2726 beyitten oluşan bir eserini Dilek Elçin⁵⁹ yüksek lisans tezi olarak yayımlamıştır.

Timur soyundan gelen ve iki divan sahibi olan Şahî klasik dönem şairlerindedir. Sultan Mesut Mirza olarak da bilinen şairin işlediği başlıca konu aşktır. Divanlarının biri Farsça diğeri Türkçe'dir. Farsça divanında Arifî mahlasını kullanmıştır. Eckmann Londra nüshalarını bularak bilim dünyasına tanıttı. Şibanî

⁵²Eraslan, Kemal, Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş-Metin), II (Çeviri ve Notlar), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

⁵³Eraslan, Kemal, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

⁵⁴Eraslan, Kemal, Alî Şîr Nevâyî, Mizânü'l-Evzân(Vezinler Terazisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

⁵⁵Işıtman, Refet, Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lügateyn (Büyük Şairin Beş Yüzüncü Doğum Yıldönümü Dolayısıyla), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1941.

⁵⁶Barutçu Özönder, Sema, Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-lügateyn (İki Dilin Muhakemesi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

⁵⁷Canpolat, Mustafa, Alî Şîr Nevâyî, Lisânü't-Tayr, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

⁵⁸Ölmez, Zuhâl, Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

⁵⁹Elçin, Dilek, Çağatayca Yusuf u Züleyha Mesnevisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1984.

veya Şiban mahlaslarını kullanan Şiban Han Cengiz soyundan gelen bir hükümdar ailesine mensuptur. Asıl adı Muhammed olan şairin tasavvufa olan bağlılığı şiirlerinde görülür. Ayrıca tabiat olayları da şiirlerinde yer almıştır. Bir Divan'ı, Bahru'l-Hüda mesnevisi ve Köprülü'nün bahsettiği fakat onun ölümünden sonra bulunamayan Fıkıh Risalesi eserleri mevcuttur. Divanı'nın tek nüshası İstanbul Topkapı Sarayı Müze Kütüphanesindedir. Bu eser üzerinde Yakup Karasoy⁶⁰ ayrıntılı bir çalışma yapmış ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Tasavvufi mesnevisi olan Bahru'l-Hüdâ'nın tek yazma nüshası Londra British Museum'dadır. Eser Kemal Eraslan⁶¹ tarafından yayımlanmıştır.

Bu dönemin güçlü isimlerinden biri olan Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, babasının ölümü üzerine on iki yaşında tahta çıkmış birçok mücadele göstermiştir. Afganistan ve Hindistan'ın da bir bölümünü içine alan geniş bir devlet kurmuş ve bu devleti idare etmiş güçlü bir komutan, devlet adamı olmasının yanı sıra sanatçı ruhunu da ortaya koymuştur. Kırk sekiz yaşındayken hayata gözlerini yuman Babur, Çağatay döneminin klasik yazarlarından kalemi en güçlü olanlardan biri olduğu gibi arkasında çok ciddi bir kültür mirası da bırakması açısından büyük önem taşır. Mezarı Kâbil'dedir. Baburnâme (Vekayi), Aruz Risalesi, Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi, Divan isimli eserleri vardır. Paris, Hindistan ve İstanbul'da birçok nüshası olan Divan'ının aşk, tabiat, güzellik, tasavvuf, sosyal hayat gibi birçok konu işleme samimi ve sade bir söyleyişle yazılması bu divanın Babur'un dilinde güzel bir noktaya geldiğini gösterirken içerisinde Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi yer alması klasik bir divan şeklinde düzenlenmediğini ve farklılıklar katıldığını göstermektedir. Bu eser üzerine çalışma yapan Bilal Yücel⁶² bize eseri tanıttığı gibi Türkologların çalışması içinde bir başka kapı aralamış olur. Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlerden biri olan Baburnâme (Vekâyi) Babur'un anılarından oluşmaktadır bu bakımdan bir hatırat, bir siyaset dönemin günlük yaşamının hükümdar tarafından anlatılması açısından otobiyografik bir eser olması bizim için büyük önem taşır. Dünyanın önemli birçok diline çevrilmiş olan bu eser, Reşit Rahmeti Arat⁶³ tarafından Türkiye Türkçesine

⁶⁰Karasoy, Yakup, Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

⁶¹Eraslan, Kemal, "Şibani Han'ın Bahru'l-Hüdâ Adlı Eseri", Türk Kültürü Araştırmaları, C. 28/ 1-2, 1990, S. 103.

⁶²Yücel, Bilal, Babür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1995.

⁶³Arat, Reşit Rahmeti, Gazi Zahiraddin Muhammed Babur Vekayi, Babur'un Hatıratı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt I, Ankara 1943; Cilt II, Ankara 1946.

çevrilmiştir. Mesut Şen⁶⁴ bu eser üzerine doktora tezi hazırlamış fakat bu tezi yayımlamamıştır.

Klasik dönemde bizim için bir başka önemli alansa Kur'an tefsirleri olmuştur. Abdulkadir İnan⁶⁵ ve Hamza Zülfikâr⁶⁶ tarafından çalışılmış olan bu dönemin Kur'an tefsirlerinin iki nüshası bulunmakla birlikte, biri İstanbul Topkapı Sarayı nüshası diğeri ise Konya Yusuf Ağa Kitaplığında bulunan nüshasıdır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunan iki ciltlik eser her sayfada yirmi yedi satırın bulunduğu altı yüz on altı yapraktan oluşurken, Konya Yusuf Ağa Kitaplığında bulunan eser her sayfada yirmi dokuz satır ve altı yüz elli iki yapraktan oluşmuştur. Bu her iki nüshanında yazarı ve yazıldığı dönem belli değildir. Tahminlerimize göre Klasik Devir dediğimiz bu devirde yazıldığı düşünülüyor.

III. Klasik Sonrası Devir(1600-1921)

Nevayî dili ile Özbek unsurlar arasında kalmış bir dönemden bahsedeceğiz. İlk karşımıza çıkan isim Ebu'l Gazi Bahadır Han oluyor Cengiz soyundan gelen hükümdar Orta Asyanın o dönemde en önemli ve etkili hükümdarıdır. İyi bir eğitim gören Ebu'l Gazi Bahadır Han hiç şüphesiz iyi bir devlet adamı, edebiyatçı ve tarihçi olması yönüyle de önemlidir. Bu gün Türk tarihinin büyükçe bir bölümüne ışık tutan iki eseri bırakmış olması dolayısıyla bizim için ayrı bir önem taşır. Ebu'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü) ve Şecere-i Türk (Türklerin Soy Kütüğü) eserlerini yazmıştır. Şecere-i Terakime Kaynağını Türk tarihinden alan Oğuz Kağan'dan sonraki efsanevi Türk tarihini anlatır. Oğuznâme'den Türkmen boylarından bahseder ve aralarında geçen hikayelerden oluşur. Türk olarak yaşayan herkesin kendi tarihinde dedelerinin yaşadığı olayları iyi bilmesi ve bu olayları öğrenebilmesi açısından okunması gereken bir eser olan Şecere-i Terakime'nin Taşkent, Aşkabad, Petersburg kütüphanelerinde tespit edilen yedi nüshası mevcuttur. Muharrem Ergin⁶⁷ bu eseri alarak Türkiye Türkçesine çevirmiştir.

⁶⁴Şen, Mesut, Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, Bâburnâme (Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) – Açıklamalı Dizin, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1993.

⁶⁵İnan, Abdulkadir, “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1963, s. 61-66.

⁶⁶Zülfikâr, Hamza, Çağatayca Kur'an Tefsiri, Dilbilgisi İncelemesi, Metin, Dizin, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1970.

⁶⁷Ergin, Muharrem, Ebu'l Gazi Bahadır Han (Şecere-i Terakime) Türklerin Soy Kütüğü, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Tarihsiz.

Eserin bilimsel yayını Zuhâl Kargı Ölmez⁶⁸ tarafından yapılmıştır. Şecere-i Terakime'den sonra Şecere-i Türk'ü yazan Ebu'l Gazi Bahadır Han bu eseri tamamlayamadan vefat etmiş eseri oğlu Enuşe tamamlamıştır. Eser 1717'de Strahlanberg tarafından Tobol civarında bulunmuştur. Ahmet Vefik Paşa 1864'te bu eseri Türkçeye çevirmiştir. Kâzım Karabörk⁶⁹ bu eseri doktora tezi olarak hazırlamıştır. Eser üzerinde bir başka çalışmayı yapan kişi ise Zuhâl Kargı Ölmez⁷⁰ olmuştur. Bu dönemin diğer yazarları, Baba Rahim Meşreb, Saykali, Sufi Yar, Turdı, Hüveyda, Mü'niş Harezmi, Muhammed Rıza Agahi, Ömer Han, Nadire, Mahzune, Üveysi, Nadir, Külhani, Mahmur, Mukimi, Furkat, Ubeydullah Zevki, Osman Hoca Zari, Nemenganlı Şevki, vb. birçok isim sayabiliriz.

Bir diğer konumuza gelecek olursak o da bizim için ayrı bir yer taşıyan ve ayrıca önemli olan Çağatayca sözlükler bu sözlüklerde, yalnızca Türkçe kökenli kelimeleri bulunmakla birlikte Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmemektedir. Çağatay Türkçesi yanında öteki Türk yazı dillerine (Kıpçakça ve Oğuzca) ait kelimeler 'lugat-i Rummiye' yahut 'ıslıhat-ı Azerbaycan' notuyla açıklanmaktadır. Hasan Eren⁷¹, Ahmet Caferoğlu⁷² Zuhâl Kargı Ölmez⁷³ gibi Türkologların bu sözlüklerle ilgili yaptığı çalışmalar vardır. Biz bu yazımızda belli başlı ve önemli olan sözlükleri söyleyeceğiz. Bu sözlüklerden ilki Abuşka sözlüğü, abuşka (ihtiyar kadın) sözcüğü ile başladığı için bu isimle tanınır. Ayrıca değişik yazarlar bu sözlüğe 'Abuşka der lügat-ı Çağatay, Lügat-i Nevaî, Lügat-i Mevlana Nevaî, Lügat-i Mir Ali Şir Nevai, el-Lügat-i Nevaiyye' gibi adlar da vermişlerdir. Eserde 3027 sözcük bulunmaktadır.

Üzerinde ilk çalışma 1862 yılında Armin Vambery tarafından yapılmıştır. Abuşka lügati ile ilgili Türkiye'de Besim Atalay⁷⁴ tarafından bir çalışma yapılmıştır. Atalay, eserin Arap harfli sırasını bozmadan çevirmiş, sonuna Latin alfabesi sırasına göre Arap harfli bir dizin koymuştur. Eser üzerinde, Atatürk Üniversitesinde

⁶⁸Kargı Ölmez, Zuhâl, Ebu'l Gazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü), Simurg Yayınları, Ankara 1996.

⁶⁹Karabörk, Kazım, Şecere-i Türk Üzerinde Bir Sentaks Çalışması , Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1995.

⁷⁰Kargı Ölmez, Zuhâl, Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları, Kebikeç Yayınları, İstanbul 2003.

⁷¹Eren, Hasan, 'Çağatay Lüगतları Hakkında Notlar', DTCF Dergisi, C.VIII. S.1-2, Ankara 1950, s.145-163.

⁷²Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi, C. II Enderun Kitapevi, İstanbul,1984, s. 223-229.

⁷³Ölmez, Zuhâl Kargı, "Çağatayca Sözlükler" Kebikeç, S.6, Ankara 1998, s.137-144.

⁷⁴Atalay, Besim, Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü, Ankara 1970, 452 s.

Muharrem Güzeldir⁷⁵ tarafından doktora tezi yapılmıştır. Hüseyin Baykara'nın döneminde Bedai'a'l-Lügat adıyla hazırlanmış olan sözlüğün giriş bölümünde Hüseyin Baykara döneminde Ali Şir Nevai'nin eserlerinden yararlanmak amacıyla yazıldığı belirtilen sözlük yaklaşık bin kelimeyi ihtiva etmektedir. Sözlüğün tek nüshası Leningrat devlet kitaplığında bulunmaktadır. Eser ilk olarak A.K Borokov⁷⁶ tarafından geniş bir ön sözle yayımlanmıştır. Üzerinde çok durulan Çağatay Türkçesinin yanında Turan ve Maveraü'n-nehr Özbekleri Rum ve Arran Türklerinin dillerine de yer verilen Senglâh sözlüğü Çağatay Türkçesinin en önemli sözlüklerinden biridir. Senglâh kelime anlamı olarak “taşlık” demektir. Nadir Şah'ın başkatibi ve tarihçisi Mirza Mehdi Han Estereabadi tarafından XVIII. yüzyılda yazılmıştır. Sözlüğün bilinen altı nüshası vardır bunlardan dördü İngiltere'de diğerleri Paris ve Tahran'dadır. Bu sözlük üzerine daha Türkiye'de bir çalışma olmamış yalnızca E. Denison Ross, Janoss Eckmann⁷⁷ tarafından çalışmalar yapılmıştır.

Çağatay dönemini bizim için en önemli yapan durum Arapça ve Farsçanın yoğun bir şekilde etkili olduğu bir dönemde şairlerin ve yazarların yoğun bir şekilde Türkçeyi edebi dil haline getirmek için çalışmasıdır.

⁷⁵Güzeldir, Muharrem, Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks), Erzurum 2002.

⁷⁶Borokov, A.K., Bedai'a'al-Lugat, Slovar Tali İmani Geratskogok Soçineniyam Ali şer Nevoi, Moskova 1961.

⁷⁷Eckmann, Janoss, Mirza Mehdi'nin Çağataycadaki Rolü, Budapeşte, 1942.

IV. Mevlâna Sekkâkî'nin Hayatı

Klasik Çağatayca'dan önceki döneme gelen Mevlâna Sekkâkî'nin hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Farklı kaynaklarda yer alan kısa bilgiler yalnızca genel bir fikir vermekten öte gidememektedir.

Sekkâkî, mahlasını kullanan şairin tam adı, doğum yeri ve yaşadığı yer tam olarak bilinmemekle birlikte Eckmann, Sekkâkî'nin XVI. yüzyılın ilk yarısında doğduğunu ve XV. yüzyılın ilk yarısında vefat etmiş olabileceğini net olamayan bir şekilde belirtmiştir. Özbek Edebiyatı'nda ise Sekkâkî'nin XVI. yüzyılın ikinci yarısında, belki de dördüncü çeyreğinde doğmuş olabileceğini belirtirken vefat yeri ve tarihinin belli olmadığını söylemiştir. Vefat yeri belli olmayan Sekkâkî'nin 14. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olabileceğini ve ömrünün büyük bir kısmını Semerkand'da geçirmiş olduğunu, Timurlu hükümdarlardan Halil Sultan (sly. 1405-1409), Uluğ Bey (sly. 1409-1449) ile büyük devlet adamı Emir-i kebir Hâce Arslan Tarhan'a kasideler yazmış olduğunu dikkate alarak söyleyebiliriz. Sekkâkî'nin Uluğ Bey'in saray şairliğine kadar yükselmesi ve onun "mâdihi" olması yaygın şöhretini ve şairlik kudretini gösterir. Sekkâkî hakkında yetersiz de olsa, ilk ve önemli bilgiyi Ali-Şir Nevayî'nin şairler tezkiresinde bulmaktayız.

"Mevlânâ Sekkâkî : Maverâu'n-nehr'dindür. Semerqand ehli anġa köp mu'terifleridin her niçe tefahġuş kıldım kim anıġ netâytic-i ġab'ıdın bir nime anġlayın, ta'rîf kılganlarıça nime zâhir bolmadı. Barçadın kıalsalar, sözleri budur kim Mevlânâ Luġfî'ninġ barça yahşı şî'rleri anıġdur kim ogurlap söz atıġa kılıpdur. O yirlerde bu nev' oġşası yok mezesiz mükâbereler ġâhî vâķî' bolur. Barı ba'zısı ta'rîf kılıp kim oġurlar, bu maġla'nı anġa isnâd kılırlar kim:

Ni nâz u bu ni şîvedür ay cādū közlüg şūġ-ı šeng

Kebk-i derdî ġavūsda yok elbette bu reftâr u reng

ġabrı hem ol sarı oġdur."⁷⁸

⁷⁸ 'Ali-şir Nevayî, Mecâlisü'n-nefâyis, TR 669a

"Mevlâna Sekkâkî: Mavera'n-nehr'dendir. Semerkand halkı ona pek inanıp överler, fakat fakir Semerkand'da bulunduğum sıra her ne kadar hakkında bir şey öğreneyim diye araştırdıysam da övdükleri kadar bir şey elde edemedim. Çoğu onun Mevlâna Lutfi'nin bütün güzel şiirlerini çalıp

Nevâyî'nin verdiği bu bilgiden Sekkâkî'nin Mâverâû'n-nehrlî olduğunu, Semerkand'a gelip yerleştikten sonra şöhret bulduğunu, Semerkand halkı tarafından sevilip sayıldığını ve sorulduğunu bazılarınınnsa onun Lutfî'nin şiirlerini kendine mal ettiğini söylediğini görüyoruz ve sonuç olarak mezarının da o tarafalarda olduğu konusunda bilgi sahibi oluyoruz. Nevâyî Semerkand'a gittiği sırada onunla görüşemez tahminen bu sırada Sekkâkî vefat etmiştir. Nevâyî'nin Hıttbe-i Devâvîn'de Sekkâkî ile ilgili düşünceleri daha olumlu bir şekilde yansımıştır.

“Ve Uyğur ‘ibâretiniñ fuşehâsıdın ve Türk elfâzınıñ bulegâsıdın Mevlânâ Sekkâkî ve Mevlânâ Lutfî rahimehuma' llâhu kim biriniñ şîrîn ebyâtı Türkistan'da bîğâyet bir biriniñ laţîf gâzeliyâtı intişârı ‘İrâk ve Hırâsân'da bî-nihâyet durur, hem dîvânları mevcûd bolğay”⁷⁹

Bu tespitle birlikte görüyoruz ki Sekkâkî özellikle kaside konusunda gelişmiş ve bu konuda oldukça ustalaşmıştır. Türkistan'da yaygın bir şöhret kazandığı ve bazı beyitlerinin de dilden dile dolaşarak ezberlendiği konusunda bilgi sahibi olmuş oluyoruz.

İlk şiirlerini Timur (sly. 1370-1405) devrinde yazmaya başlayan ve klasik Çağatay Türkçesinin tam manasıyla yeni yeni oluştuğu döneme denk gelen Sekkâkî ömrünün uzun yıllarını Semerkand'da büyük bir şöhret ve takdir ile geçirmiştir diyebiliriz. Nevâyî, Muğâkemetü'l-luğateyn'inde:

“Ammâ Sultân-ı Şâhib-kırân Timür Küreken zamânıdın ferzend-i hâlefî Şâhrûh Sultânı'nıñ zamâniñ âhırığaçâ Türk tili bile şu‘arâ peydâ boldı lar. Ve ol hâzretniñ evlâd u ahfâdıdın hem hoş-şab‘ selâţîn zühürğâ kildi. Şu‘arâ: Sekkâkî ve Hayder Hıvârezmî ve Atayî ve Muğîmî ve Yakîni ve Emîrî ve Gedâyî dikler.”⁸⁰

kendisine malettiğini söylerler. O taraflarda buna benzer eşi olmayan tatsız iddialar bazen ileri sürülür. Bazıları çok beğenerek okudukları matla'ı ona isnat ederler:

Ey cadı gözlü neşeli güzel, bu ne naz ve bu ne şivedir:

Keklik ve tavusta bile elbette bu salmış ve renk yoktur.

Kabri o taraflardadır.

⁷⁹ ‘Alî-şîr Nevâyî, Hıttbe-i Devâvîn, BN3b

“Uygur ibaresinin fasihlerinden ve Türk dilinin belîğlerinden Mevlâna Sekkâkî ve Mevlânâ Lutfî, Allah onlara rahmet eylesin, ki birinin tatlı beyitleri Türkistan'da nihayetsiz ve diğerrinin lâtif gazellerinin yaygınlığı Irak ve Horasanda pek fazladır, divanları da mevcuttur.”

⁸⁰ ‘Alî-şîr Nevâyî, Muğâkemetü'l-luğateyn, TR 781b

Sultan-ı Şâhib-kırân Timür Küreken zamanından halef olan oğlu Şâhrûh Sultan'ın zamanının sonuna kadar Türk dili ile şiir yazan şairler ortaya çıktılar. O Hazret'in evlat ve neslinden hoş tabiatlı sultanlar zuhur ettiler. Şairler: Sekkâkî, Haydar Hârezmî, Atayî, Muğîmî, Yakîni, Emîrî ve Gedâyî gibiler.

Son olarak söyleyeceğimiz şudur ki Sekkâkî'nin vefat yeri ve vefat tarihi hakkında kesin bir bilgi elimizde olmadığı gibi belli değildir. Yapılan tahminlere göre ve Nevayî'nin söylemine göre Semerkand taraflarında olduğu anlaşılmaktadır.

Şiir, kelimelerin ruhta biçim bulmuş hali olduğu gibi aynı zamanda bir dilin varoluşunu, oluşumunu da gösterir. Mevlânâ Sekkâkî'nin dilinde ise şiir bir varoluş şekli olup birçok biçimiyle gönülleri fethetmiştir. Timur devrinde yaşayan Sekkâkî Mâvera'ûn-nehr'den Semerkand'a göç edip Timurluların hizmetine girince takdir kazanmış ve Uluğ Bey'in olduğu dönemde ise Türkistan'da asıl ününe kavuşmuştur. Anca Semerkand'a ne zaman geldiğini ve nasıl hizmete girdiği hakkında elimize herhangi bir bilgi ulaşmamıştır. Yalnızca yazdığı kasidelerden yola çıkarak -beş kasidesi Uluğ Bey içindir- bu bilgiyi elde ediyoruz.

Şöyle söylenilebilir ki Talas Savaşı'ndan sonra İslamiyet'in kabulüyle birlikte Karahanlılar dönemine dek eski halk şiiri kendi benliğini gösterirken bunun yanı sıra İslâm kültürü ve Fars edebiyatının da etkisiyle yalnızca yüksek zümreye hitap eden bir edebiyat oluşmaya başlamıştı. Tabi ki biz bunun ilk etkisini önce Balasagunlu Yusuf olarak bilinen ve ilk etkiyi gördüğümüz Kutadğu Bilig'den sonra “has hacip” unvanını alan Yusuf Has Hacip'le karşılaşıyoruz. Bilindiği üzere Moğol istilasıyla beraber Batı'ya doğru göç eden birçok Oğuz boyu yalnızca Batı'ya göç etmedi aynı zamanda kendi kültürünü de diğer kültürlerle etkileşime geçirmiş oldu. Bu bahsettiğimiz etkileşim yalnızca sosyal hayatta olmakla kalmadığı gibi dil alanında da oldu diyebiliriz. Türk dil kültürü zaten İslam kültürünün ve Fars edebiyatının etkisi altına girmekle ölçü olarak aruz ve biçim olarak gazel, kaside gibi yalnızca belli bir kitleye hitap eden nazım şekilleri de baş göstermeye başlamış oldu. Aslında şöyle söyleyebiliriz, İslamiyet'le gelen nazım şekilleri ve ölçü diğer yandan Arap ve İran edebiyatı, Türk kültürünün oluşmuş eski halk şiirini yüksek zümreye düşük bir edebiyat olarak gösterdi. Türk şairler bu kültürü tanıyıp bu türleri alıp geliştirmeye başladılar ve haliyle Çağatay Türkçesi oluşumunu başlatmış oldu. Dönemin şairleri arasında Lutfî gazelleriyle Sekkâkî ise kaside türündeki ustalığıyla şöhret buldu. Biz Sekkâkî'nin kasidelerine baktığımız zaman onun ciddi derecede Türk şiirini bildiği gibi Fars şiir geleneğinin inceliğine hakim olduğu görüyoruz. Örneğin Uluğ Bey'e yazmış olduğu kasidelerin birinde: “Felek yıllar kirek seyr itse vü kiltürse ilgine/ Mening tîg şâ'ir-i Türk ü sening tîg şâh-ı dānānı (BM12b-2)” diyerek felek benim gibi bir Türk şairi ve senin gibi de bir bilgin padişah görmek için yıllarca dolaşmalıdır,

diyerek dildeki inceliğini göstermiştir. Sekkâki'nin şiirinde eski Türk edebiyatının bütün mazmunlarını, edebî sanatlarını, ayet ve hadislere yaptığı telmihleri, kıssa ve rivayetlerini, zamanın hendese, riyaziye, astronomi gibi ilimleri ve bu ilimlerin Doğu ve Batı dünyasındaki şahsiyetlerini görmek mümkündür. Uluğ Bey için yazdığı IX. Kasidede geçen bu bölüm bize bunu daha kolay bir şekilde açıklar biçimdedir.

Saᅇga boldı Süleymān tig vuᅇuᅇ u ᅇayr u ins ü cān

Cihān bende, zamān ᅇādīm, ᅇader der-bān, ᅇazā ᅇaker (BM10a-11)

Hız. Süleyman gibi vahşi hayvanlar, kuşlar, insanlar ve cinler senin emrine girdi; cihan sana köle, zaman hizmetçi, kader kapıcı ve kazâ da kuldur.

Seniᅇ baᅇt u sa'ādet, devletiᅇ, cūduᅇ bile bolur

Tiken verd ü ᅇaşab ᅇand u ᅇacer altun, sadeᅇ geᅇher (BM10a-12)

Senindir baht ve saadet; devletin ve cömertliğin ile diken gül, şeker kamışı kand (şeker), taş altın ve sadeᅇ cevher olur.

Aristālīs u Eflātūn u Baᅇlīmūs u Cālīnūs

'Alī Sinā vū Fīlāᅇūs, Aristō vū Ebū Ma'ᅇer (BM10a-13)

Aristalis, Eflatun, Batlimus ve Calinus; Ali Sina, Filakus, Aristo ve Ebu Ma'şer,

Riyāzī-ᅇiᅇt ü ᅇikmet-raᅇad, İksīr ü Uᅇlīdes

Bedī'ī vū ᅇanāyi'ni seniᅇ tig bilmedi anlar (BM10a-14)

Riyaziyeyi çözen, hikmeti rasat eden İksir ve Uklides, bediiyatı ve sanayii senin kadar bilmediler.

Uruᅇ, sanᅇıᅇ, veᅇā, ᅇeycā küni bolsa, ᅇaᅇar sendin

Niᅇ kim bolsa Gīv ü Rüstem ü Güderz ü Zāl ü Zer (BM10b-2)

Savaş, kavga, patırtı ve muharebe günü olsa Giv, Rüstem, Guderz, Zal ve Zer de olsalar, düşman senden kaçar.”

Bu ifadelerde geçen kişiler Sekkâkî'nin bilgisinin çok küçük bir biçimde bize açıklar biçimdedir. Divanında yer alan beyitlerden yola çıkarak dönemin sosyal hayatı, tasavvuf kültürü, devrinin dünya görüşü, değer ölçüleri, zevk ve incelikleri sosyal hayatındaki aksaklar, düzenlemeler yine bizim gözümüze çarpar nitelikte bir divana sahiptir.

Çağatay Türkçesi klasik öncesi dönemin önemli şairlerinden biri olan Sekkâkî Çağatay Türkçesini ustalık ve incelik kullanmıştır. Daha tam manasıyla klasik Çağatay dönemine geçilmediği için ufak tefek eksik beyitleri göz ardı edildiğinde ciddi manada söz varlığına sahip halk üslubu, söz sanatları vb. şiir özelliklerinin hepsini kullanmıştır. Yüksek zümreye hitap eden bir dil kullanmasıyla Türkçeden ciddi ölçüde yararlanmış ve Arap, Fars edebiyatının etkileri gözüke de sözcüklerinin Türkçe seçimine önem vermiştir ki tek düze bir ifadeden kurtardığı şiirine Türk dilini işlemiştir. Orta Asya Klasik Türk hizmetlerini güzel bir şekilde ortaya koymuştur. Sekiz yüz beş beyitlik küçük hacimli divanında iki bin üç yüz otuz çeşit kelime kullanılması onun söz varlığının zenginliğini gösterir.

Divanın nüshalarıyla ilgili olarak söyleyeceklerimize gelirsek elimizde iki nüsha vardır. Bu iki nüsha için söyleyeceğimiz ne yazık ki ikisi de tam değildir. Bilhassa gazeller oldukça eksiktir. Bu nüshalardan ilki:

British Museum, Or. 2079 nüshası

Tenkitli metinde BM harfleri ile belirttiğimiz bu nüsha, diğer nüshaya göre daha hacimli bir nüshadır. On üç kaside, elli yedi gazelin bulunduğu nüshada 407 beyit kasidelere ve 398 beyit gazellere ait olmakla beraber toplamda 805 beyit bulunmaktadır. BM nüshası sonradan yapılmış renkli kartondan bir cilt içinde olup divan 1b-31a yaprakları arasında yer almaktadır. Metin çift sütun üzerinde siyah mürekkeple Nesh-talik yazı ile yazılmıştır. Mahlas beyitleri ise iki satır hâlinde yazılmıştır. Metin içte sarı dışta mavi çizgilerle çift cetvel içine alınmıştır. Başlık sarı ve mavi renkli tezhip ile süslenmiş olup sarı renkli zemin içinde

دیوان مولانا سکاکی

yazılmıştır. Gazel ve kaside başlıkları kırmızı ve mavi mürekkeple yazılmıştır. Divan metninden sonra kalan cetvel boşluğunda mükerrer olarak önce Farsça:

ای انکه نشد غمزه شاد از تو
انیس وفا مگر برافتاد از تو

Beyti yazılmış Kemal Eraslan hocamız bu beyitle ilgili olarak hem ifade hem de vezin bakımından bozuk olduğu için tercümesini veremediğini belirtirken daha sonra belirtilen şu altı beyitlik Farsça mahlassız olarak yer alan şu beyitleri göstermiştir.

1	حال من چندین یقتل بیدلان مایل میاش تاتوانی از بی آزار من بیدل میاش
2	رشته جان بسته ام ای سرو کل قدت بگسل این سر رشته وسوی دگر مایل میاش
3	دوست من ازس که منزل کرده در جان من گو مرا درکوی توچون دیگران منزل میاش
4	مردم از سوق تودارم بادل خود حالتی حالت من بین واز حال دلم غافل میاش
5	ای دل از کار جهان جز عشق نبود حاصلی حاصل کار جهان اینست بیحاصل میاش
6	یک قدم بیرون نه ازخوه سر بازادی بر در هوای خویش همچون سرو پادر گل میاش

Kemal Eraslan hocamız bu beyitleri tercüme ederken şöyle tercüme etmiştir.

- 1- Ey sevgili, âşıkları öldürmek için bu kadar istekli olma, elinden geldiğince ben âşıkımı incitmeye çalışma!
- 2- Ey servi boylu, can bağımlı uzun boyuna bağladım; ipin ucunu bırak, başkasına meyletme!
- 3- Ey sevgili, canımda öylesine yer ettin ki bana senin nezdinde yerim başkalarının gibi değil, de!
- 4- Sana kavuşma şevki beni öldürdü; öyle bir hâldeyim ki durumumu gör, gönlümün halinden gafil olma.
- 5- Ey gönül, dünya işlerinden sadece elde kalan aşktır; dünya işlerinden elde edilecek olan şey budur, verimsiz olma!
- 6- Kendinden bir adım uzaklaş ve özgürlüğe kavuş; gururun yüzünden servi gibi kökün çamurda kalmasin.

Yazmanın başında yer alan karalama şeklinde bulunan bazı beyitler ve kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan okunanlar şunlardır:

81 قد سعد بتمليك ديوان سكاكى اليه سبحانه وتعالى على ابن مصطفى الشهير بمعاز خاصه.

Üçüncü sayfada bir mühürle şu kayıt bulunmaktadır:

هذه الذوارق دوار مشحر محمد پاشا

Bu uçuşan kuşlar... Muhammed Paşa

“Hecr deştide Hudāyī zār ƙılğunça meni

Ecel cānımnı al bī-yār ƙılğunça meni”

Ayrılık çölünde, ey Allah’ım beni inletene kadar, ey ecel beni yarsız bırakacağına canımı al!

انراکه غم تو یار باشد
باخوش دلش چکار باشد

Senin gamına ortak olan kişinin mutluluk ile ne ilgisi var.

1 خاك فقر از سریر ساهی به
بی نوائی زیادشاهی به

2 تاتوانی بنده شو سلطان میاش
زخم کش چون گری شوچوگان میاش

- Fakirlik toprağı padişahlık tahtından iyidir; fakirlik padişahlıktan üstündür.
- Elinden geldiğince sultan değil kul ol; gūy (top) gibi zahmet çek, çevgān (çomak) olma!

Mümkün midür ki baht-ı siyahım sefīd ola

Ƙābil midür ki t̄ali ‘-i naḥsım sefīd ola

Kara bahtımın ak olması mümkün müdür; uğursuz talihimin ak (uğurlu) olması kabil midir?

باغ و بهار بلبلان جلوه - سوسن از تو کل

شیخ عمر ابن علی ابن ترتیبی

⁸¹ Muâz Hasse namıyla meşhur olan Ali İbn-i Mustafa, yüce Allah’ın izniyle Sekkâkî divanına sahip olmakla mutlu oldu.

يا حى يا قيوم يا بديع السموات والارض
يا ذوالجلال والاکرام استلک ان تحيى قلبى

بنور معرفت که يا الله يا الله يا الله

خوش آن ساعت که چشم من یران روی ماه افته

بچشم مرحمت اورا بروى من نگاه افتد

Taşkent kolyazması, nu:7685 nüshası

İbareden bir mâna çıkmamaktadır.

Şeyh Ömer İbn-i Alî ibn-i?

Yâ Hayy yâ Kayyum, ... Ey gökleri ve arzı yaratan celâl ve ikram sahibi, marifet nuru ile kalbimi ihya etmeni niyaz eylerim.

Gözümün o ay yüzlüye iliştiği an, ne güzel bir andır; merhamet gözüyle o benim yüzüme baktığı an, ne güzel bir andır.

Özbekistan Fenler akademisinin Ebu Reyhân Birûnî namındaki Şarkşinaslık Enstitüsü'nde 7685 numarayla kayıtlı bulunan ikinci bir nüshadır.

1b-27a yaprakları arasında yer alan divan Talik yazısıyla çift sütun üzerine yazılmış olup cetvel içine alınmamıştır. Mahlas beyitleri ise iki satır içinde yazılmıştır. İtinalı bir nüsha olmadığı gibi BM nüshasına göre beş gazel eksiktir. (21b-22a arasında). On üç kaside ile elli iki gazelin toplam beyit sayısı yedi yüz altmış yedidir. Metin:

ديوان مولانا سكاكى

başlığını taşımaktadır. 27a'da metnin onunda

و ماه ابيون سال ۳۷ درسلک تحرير کشيده شد کاتب شاه اسلام

Kâtib Şah İslâm tarafından... ayı otuz yedi senesinde yazılmış oldu. İbarede var olan ay adı teslim edilemedi.

Şeklinde istinsah kaydı bulunmaktadır. 27b'de ise

الكاتبه

Başlığını taşıyan yedi beyitlik hatime bulunmaktadır:

Her kim cihānga kilse kirek aᅅga bir eᅅer

Soᅅgıda barlıgıdın aᅅga berse tā haber

Sekkākī nüᅅhasını ki dürr-i yeganedür

Başdın ayağ bedī' ü me'ānī beyānedür

Dāniᅅ ilin meᅅāfiline ᅅem'-i encümen

Gülzār-ı dehr üzre irür turfa bir çemen

Kātib ki loğması anıᅅg kedd-i yemīnidür

Kāğız biti müdām zirā'at zemīnidür

İlgideki kalem bile defter enīs aᅅga

Baᅅtı kibi devātı hemīᅅe celīs aᅅga

Cehd ile ihtimām itip ᅅubᅅ birle ᅅām

Taᅅrīr ifiᅅa tirdi kol uçı bilen tamām

ᅅayed bilim ili nazarıdın kiçip demi

Raᅅmet ᅅitābı bolsa anıᅅg bir de hem-demi

El-kātibe

- 1- Sonunda varlıᅅından haber verilmesi için cihana gelen herkes bir eser bırakmalıdır.

- 2- Değerli inci olan ve baştanbaşa güzellik ve manalar ifade eden Sekkâkî divanının nüshası
- 3- Bilgin kimselerin mahfilini aydınlatan mum ve dünya bahçesinde güzel bir çemendir.
- 4- Kâtibin lokması el emeğidir ve kağıdı onun ekin zeminidir.
- 5- Elindeki kalem ile defter onun dostudur; devatı da bahtı gibi daima onun arkadaşındır.
- 6- Gece gündüz gayretle ihtimam edip eliyle tahrir ipine tamamen dizdi.
- 7- Bilimle uğraşan kimselerin nazarından bir an geçse, rahmet hitabı onun yoldaşı olsun.

İki nüshası bulunan eserinde gazel, kaside, nâ't türlerini görmekteyiz. Mevlâna Sekkâkî'nin canlı üslubu, kıvrak zekasının anlaşılacağı bu şiirlerde yola çıkarak divanda var olan yapım ekleri üzerine çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEKKÂKÎ DİVANINDA YAPIM EKLERİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

1.1. FİİLİMSİLER

1.1.1. Sıfat-Fiiller

Genel Türkçede olduğu gibi sıfat-fiil eklerinin birinci işlevi dilleri sıfatlaştırmaktır. İkinci olarak isim-fiil işlevinde kullanılırlar. Ekler isim-fiil olduklarında üzerine isim çekim eklerini alırlar.

-Ar, -r, -ir, -Ur

Türkçenin umumî isim-fiil (sıfat-fiil) eklerindedir. Eski Türkçede daha ziyade –r /-ur / -ür şekilleri yaygın olarak kullanılmış, /-ur / -ür kullanılıştan düşünce –r yanında –ar /-er eki umûmileşmiştir.⁸²

Eski Türkçeden sonra da bu sıfat fiilin zaman kapsamı şimdiki zamandan gelecek zamana uzanan bir genişliktedir. Ekin –r’li biçimi, ünlü ile biten geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerine, -Ar ve –Ur’lu biçimi ise ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine gelir.⁸³

a. Geniş zaman sıfat-fiilidir.⁸⁴

Ağız aç-ar+ni, aq-ar su, aq-ar arık, ot salur+dın (ot salurdın kişver-i İslâm ara nè bâki bar. -Nevayî), on diremge tég-er nêrse“on dirheme değer nesne”, tik-er+din (dostlar köksi şikâfını tikerdin nè asiğ. -Nevayî), yét-er+i (her kaçan bolsa Ka'beğa yéteri, “her ne zaman Kâbe'ye yetişecek olsa. -Babur), tara-r bolsanġ “tarar olsan”, mênġze-r“benzeyen, benzer” (kim kördi anıġ irni mênġ yaşına mênġzer / bir la'l Bedeşanda vü bir dür 'Aden içre. Sekkâkî), yetti yaşa-r oġlan êrdi “yedi yaşında çocuk idi”

Kim kördi anıġ irni, mênġ yaşına *mênġzer*

⁸²Eraslan, Kemal, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1980, s.29

⁸³Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.62

⁸⁴Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 152.

Bir la'1 Bedehşān'da vü bir dūr 'Aden içre (BM18b-13)

İrür her gönçe ma'nā içre şad-batn-ı mu'ammāyī

Şabā fikr itmeyin nidin **açar** andağ mu'ammānı (BM11a-9)

Barça **yiler** ot tig bolur, körse uruş çākerlering

Ol ottın düşmen yanıp güyā işi biryān irür (BM5b-10)

Gehī közümdin açar yaş u gāh la'1 tamar

Bihār u kån hāşılıdur aning **açar** tamarı (BM25b-9)

Dīvāne bigin tişlep imes yügre yörürde

Cān pāre **kılur** hālda ilimge yağa kildi (BM28b-5)

İfadelere bakarak aslında -r/-ur/-ür ekinin işlek bir şekilde kullanıldığını görüyoruz bunun yanı sıra günümüz Türkiye Türkçesine şu şekilde çevrilmiştir:

(...)benim gözyaşıma benzer Bedehşān'da bir la'l(...)

(...) sabā neden düşünmeden o muammaları açar gül(...)

(...)hepsi koşuşan ateş gibi olurlar(...)

(...)(kanlı gözyaşı) akması ve damlaması denizlerin ve cevher(...)

(...)canı parça parça eder hal(...)

Buradan yola çıkarak bu ekin herhangi bir çekim eki (iyelik, hâl eki...) almadığı durumlarda geniş zamanı (-ar, -ur, -an), isim fiil eki olarak da kullanıldığını görüyoruz.

b. Bu sıfat-fiil eki üzerine iyelik ekleri aldığı gibi, onun üzerine de belirtme ve yönelme durumu eklerini alarak sıfat-fiil durumunu devam ettirebilir.⁸⁵

Her kaçan Tuman yiğit bolsa anğa ne bër-ürüngni özünğ yahşu bilür-sën “Her ne zaman Tuman büyüyüp yiğit olsa ona ne vereceğini kendin iyi bilirsin” (Ebulgazi Bahadır Han), *Nātüvân könglümge yüz miñnet kël-ürni bilmedim / Uşbu muñgluk başıma āfet kël-ürni bilmedim* “Zayıf gönlüme yüz mihnetin geleceğini bilmedim / Bu sıkıntılı başıma afet geleceğini bilmedim” (Ubeydî), *Nëçük öltür-ürüngüzni sizler yahşu bilür sizler tedi* “Nasıl öldüreceğinizi sizler iyi bilirsiniz, dedi” (Ebulgazi Bahadır Han), *“Mecnünluğum içre ger körüp div / Mëndin kaç-arığa èyleben riv*“Deliliğimden dolayı dev görüp benden kaçması için hile eyleyip” (Nevayî)

Ğam mening zatımğa vâcib boldı, bolmas münteni‘

Özge, ħaml itme, cefâ **kötrürge** imkân kalmadı (BM22a-9)

Burada ekimiz üzerine yönelme hal eki almış olsa da sıfat fiil görevinden ziyade “cefa çekmeye/taşımaya/katlanmaya” anlamıyla daha çok isim fiil görevi üstlenmiştir. Yine bir başka örnekte:

Çün kim ol ‘İsî-nefes kaçd itti Sekkākī sanğa

Derd-i dil birle **ölerdin** özge dermân kalmadı (BM22a-10)

(...)gönül derdiyle ölmekten başka derman (çare) kalmadı. (...)

Sıfat fiilden ziyade hal eki alarak isimleştiğini görüyoruz.

c.Sıfat-fiil ekinden sonra durum ekleri alarak zarf-fiil yapmaktadır. Araya iyelik eki de alarak zarf-fiil işlevini devam ettirir.

Kelām edā **kılurında** anıñğ şeker lafzı

Tili me‘ānī beyān itse, tütī dür güyā (BM13b-3)

⁸⁵Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 152.

Köp müselmān dīn kıoyup tersā **bolurnı** kıavlasang oluşunu

Sin bu kündin songra hīç zülfüngni zünnār eyleme (BM19b-1)

İlkinde “konuştuğu zaman” ikincisinde ise “dinini terk ederek” gibi bir anlamla ikisinde de çekim eki alıp zarf fiil görevinde kullanılmıştır. Eserde sıfat fiil olarak kullanılan –r /-ur / -ür eklerinin herhangi birinde iyelik veya belirtme hâl eki olarak sıfat görevini devam ettiren herhangi bir ek görülmemiştir.

-AsI

Gelecek zaman ifadesi taşıyan ve Eski Anadolu Türkçesi devresinde ortaya çıkıp yaygın şekilde kullanılan ektir. Eski Anadolu Türkçesinin sonunda yerini –acaķ / -ecek ekine devredip kullanıştan düşmüştür.⁸⁶

Bu ekin yapısı hakkında çeşitli açıklamalar yapılmıştır:

Bang, “-ası /-esi < al- ‘yardımcı fiil’ +-sı /-si ‘fiilden isim yapma eki’ ve –ası /-esi < -a /-e ‘zarf fiil eki’ +-sı /-si ‘üçüncü teklik kişi iyelik eki’ biçimlerinde açıklarken; Brockelman, “-ası /-esi < -a / -e ‘zarf-fiil eki’+-sı /-si< -sığ /-sig ‘isimden isim yapma eki’ açıklamasını yapmıştır. Baskakov, “-ası /-esi < - ğı /-gi “fiilden isim yapma eki” +-sa /-se “şart eki” biçiminde açıklarken; Benzing “-ası /-esi < -as / -es” Çuvaşçada gelecek zaman imkân ismi yapma eki ’+ -ı /-i ‘üçüncü teklik kişi iyelik eki’ biçiminde açıklar. Bu konuda Türk dilcilerinin de pek çok izahları vardır.⁸⁷

Ekin kullanıldığı bütün dönemlerde üçüncü teklik kişi ekiyle kullanımının olmayışı Bang, Benzing, Banguoğlu ve Ergin’in açıklamalarındaki –sı /-si ‘üçüncü teklik kişi iyelik eki’ bölümünü kesinliğe kavuşturmamakla birlikte ilgi çekicidir.⁸⁸

Gelecek zaman sıfat-fiili ekidir. Oğuzcanın etkisiyle nadiren kullanılmıştır.⁸⁹

kēl-eside “geleceğinde”

Saķaķın kīř **baķası** öpkenindin

⁸⁶Eraslan, Kemal, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1980, s.26

⁸⁷Bayraktar, Nesrin, Türkçede Fiilimsiler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s.103.

⁸⁸Bayraktar, Nesrin, a.g.e. , s.104.

⁸⁹Argunřah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 153.

Cānım çāk u girībān pāre pāre (BM20a-3)

Türkāne ır ırlağınça, anıḡ

Köydürdi mini *yalay-bolası*(BM22b-1)

Öptüğü içi ve söyleyince olarak çevrilmiş olan iki beyitle nadir kullanılan ekler arasındadır.

-GAn, -KAn, -An

Geniş zaman sıfat-fiili ekidir. Bazen öğrenilen geçmiş zaman da ifade edebilir. Ekin ilk ünsüzü çoklukla uyuma girer. Kalıplaşarak kalıcı isimler de türetebilir (bk. Fiilden isim yapma ekleri). Fiilden sıfat türettiği gibi üzerine isim çekim ekleri alarak adlaşabilir.⁹⁰

Geniş zaman ve şimdiki zaman ifadesi ve bütün Türk lehçe ve şivelerinde yaygın şekilde kullanılan ektir. Çağataycada ekin büyük ölçüde ünsüz uyumuna bağlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Batı Türkçesine geçişte ğ /g seslerinin düşmesiyle ek –an/-en şeklini almıştır.⁹¹

a. Sıfat yapma işleviyle: *ataları yör-gen yol* “atalarının gittiği yol”, *aytul-ğan yerler* “söylenen yerler”, *ayt-kan söz* “söylenen söz”, *bar bol-ğan işlerini* “var olan işleri”, *bitil-gen kişiler* “yazılan kişiler”, *dānā bol-ğan kişi* “akıllı olan kişi”, *emānlıgga sebeb bol-ğan sultān* “barışa sebep olan sultan”, *Dārāni kōm-gen yerde* “Dara'yı gömdükleri yerde”, *kōngülge kēç-ken şübhe* “kalbe giren şübhe”, *terk kıl-ğan dek* “terk etmiş gibi”, *Buğra han barça öt-ken atalarından artuğ boldı* “Buğra Han bütün geçmiş atalarından çok oldu” Ebulgazi Bahadır Han)

Cānım *körge* cefānıḡ mīḡde birin

Bolur, ger körse sindān pāre pāre (BM19b-14)

⁹⁰Argunşah, Mustafa, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 153.

⁹¹Eraslan, Kemal, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1980, s. 27.

Dem-be-dem güyendeler Sekkākī ŧi rindin ğazel
Hoŧ okısa vezn üze **tüzgen** bigin dürr-i hoŧ-āb (BM14b-12)

Közüm peymānesi her dem töker **köygen** yürek ғанın
Belī töklür bolur lā-büd tolup taŧkanda her keylī (BM26a-1)

Könglüm tiler ol piste tig aĝzıng **tigürgen** cāmni
Bu nuql u meyning hasreti öltürdi hāŧŧ u ‘āmni (BM28a-10)

Köngül viŧālınĝa müŧtāk cān u ten birle
Belī meŧeldür **iŧitken** bu genç ü vīrāne (BM17b-13)

İŧiking tofraķı mecrūh **bolĝan** cān u tengelerge
ŧifālıķ merhemi boldı, bisāt-ı perniyān kildi (BM4b-8)

Nīzenĝ uçı ħalka **alĝan** tig cihān aldınĝ, belī
Uŧbu, lu ‘b u bu hūner içre irür-sin ūstād (BM7b-3)

İ Sekkākī , bu ŧeh kapķın ĝanīmet tut, çü zülfinĝa
Azakın **baĝlaĝan** kuŧ-sin, uçarĝa hīç hevā kılma (BM17a-7)

Kün çıķıp yıldız kamuĝ mensūh **bolĝan** tig kaçan
Çıķtı irse sünnetinĝ, mensūh boldı özge dīn (BM2b-1)

Ey perī, kim ŧuretinĝ körse, ni kılsun cānnı
İrninge **baķĝan** kiŧi deryā ĝarķ iter insānnı (BM30a-3)

b. İsim yapma işleviyle: Sıfat-fiil ekleri fiilleri isimleştirerek üzerine isim çekim eklerinin gelmesini sağlarlar: *bar ér-ken̄ge* “var olduğuna”, *bol-ğanlar* “olanlar”, *kéy-genige* “giydiğine”, *kör-genler* “görenler”, *sév-genim* “sevdiğim” (*éy cāndın artuk sév-genim* “ey, canımdan çok sevdiğim” Sekkâkî), *īmān keltürme-genige* “iman getirmemesine”, *sévme-genimniṅ sebebi* “sevmediğimin sebebi”, *vefā kıl-ğanını* “vefa kıldığını”

Lāle yangaḡıngnı körüp nidin kızardı dise kān

Ol hem bu ḡasret otıda min tig yana **köygen** irür (BM5a-11)

Nergis, közüngdin ösrüben min tig ayakı ilgidin

Bardı kim andaḡ **ösrügen** aylurḡa ni imkān irür (BM5a-12)

Cāvīd bolḡıl dünyāda könglüng **tilegeni** bile

Tā kiçe kündüz, hafta ay, yılḡa ḡisāb āsān irür (BM6a-6)

Rebāb u ‘ūd işikingde meger ingregey ü köygey

Yok irse yok bu dünyāda köyüben **ingregen** kaṭ‘ā (BM6b-2)

Cihānda nā-ḡak iş kiçti **digen** ḡod yok, meger dem dem

Şurāḡī sāḡīdin kılḡay ḡarām ḡan tökti dip da‘vā (BM6b-3)

Ey cāndın artuk **sivgenim**, ḡaşd itme āḡır cānıma

Raḡm itkil, öltürme mini,nā-ḡak kılur-sin ḡanıma (BM18a-3)

Zülfüḡ ü yüzüḡni **körge**n vaşfin aytur tün ü kün

Köz amar baan yüzünge, m h-ı t b n atadı (BM24b-6)

‘Iyd eni de *oturanlarını* kılanda his b

H i kii bolay mu kim anda ger anı kılsa y d (BM7b-11)

H blar sanı yo  n   H t  v  H ten ire

Yetmes sana l kin *tilegen* d ny da  n  (BM25a-5)

Yola *kirgenlerge* h lundur ya n ser-m yesi

Yol *yanılanlara* er‘ing  h-r h d r m b n (BM2a-15)

c. Ouz T rkesi etkisiyle nadiren *-An* biimine de rastlanır: *kıl-an* ‘‘kılan, yapan’’, *k r-en* ‘‘gören’’

Evvel  demde ved ‘at koydı n rinqnı Uan

Ubu sırnı *bilmeyenler* boldı merd d u la‘in (BM2b-6)

.-*GAn* sıfat-fiil eki, üzerine durum eklerini alarak zarf-fiiller oluturur.

Z lfun uzatur irdi k p zulum ilgini, anı k rinq

H l  *uyalandın* baın astın salıp pejm n irür (BM5a-14)

im d u serv *uyalandın* ba k termegey

Bust nda bir h r mlasa addinq anavberi (BM27b-11)

Bular ilge kılı n ze alıp heyc a *kirgende*

Hîç iş kilmedi a 'dâdın, meger âh u fiğân kildi (BM4b-1)

Men ölmesdin burun birsün şeker irni maŋga şerbet

Ni hâşıl birse Ferhâd **ölgenindin** song Şîrîn halvâ (BM6a-14)

Yıgladı hattâ raķıbnüŋ raķmı **kilgendin** maŋga

Bārī ol kattıg köŋüllüg çın mu, yalğan yıgladı (BM23b-4)

Lâle tig ruhsârıŋa **baķanda** Sekkâkî közi

Yaşını **körge**n kişiler jâle-bārân atadı (BM24b-9)

“Laleye benzeyen yanağına baktığında Sekkâkî'nin gözyaşını görenler(...)”

İlk dizede “baktığında” ifadesi üzerine bulunma hâl eki olarak zaman anlamı katarken ikinci dizede “gözyaşını gören kişiler” ifadesiyle sıfat görevini üstlenmiştir. Kendi dönemi içerisinde ve Divan'da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

-GU,-KU

Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. Çoklukla –GU değ “-ecek gibi” yapısıyla kullanılır. Ek, sıfat işlevi yanında isim, gelecek zaman, kesinlik ve gereklilik de yapar.

Bütün Türk lehçe ve şivelerinde kullanılan ve gelecek zaman ile gereklilik ifadesini taşıyan isim-fiil (sıfat-fiil) ekidir. Çağataycada ek genellikle ünsüz uyumuna bağlı olarak kullanılmıştır. Doğu Türkçesinde ekin +cı / +çi ; +luķ / +lük ; +suz / + süz isimden isim yapma ekleriyle genişlemiş şekilleriyle yaygın olarak kullanıldığı hâlde, Batı Türkçesinde ancak +cı / +çi isimden isim yapma ekiyle şekli yaygın olarak kullanılmıştır.⁹²

a. Sıfat yapma işleviyle: *çık-ku* değ “çıkacak gibi” (*eşk bahrı egrimige tüşmemiş-mên çıkku* değ “gözyaşı denizinin girdabına çıkacak gibi düşmemişim” Nevayî), *êt-kü* değ “edecek gibi” (*lutfi tutķan çağda âbâd êtkü* değ *vîrân mênî* “viran

⁹²Eckmann, János, “ Çağataycada İsim-Fiiller ”, TDAY-Belleten, Ankara, 1963, s.51-60.

hâldeki beni lütfettiği zaman abat edecek gibi” Nevayî), *kal-ğu değdür hâtırım* “Gönlüm kalacak gibidir” (Babur), *öltür-gü dek* “öldürecek gibi” (*mèni öltürgü dek érdi közüng merdümleri gūyā* “Göz bebeklerin sanki beni öldürecek gibiydi” Yusuf Emirî), *mütekellimlerka yara-ğu deg* “konuşanlara yarayacak gibi”

Sağınma kõnglin kisti tip yârdın mini, ey müdde ‘î

Cānım tenimde bolmasa, bu hem temennā *bolğusu* (BM27a-12)

b. İsim yapma işleviyle: *bar-ğusun* “varacağı”, *kıl-ğusu* “kılacağı”

Körüp közüngni a ‘dānıng başında mağzı tiprendi

Ni yirge *barğusun* bilmes bolup bî-hüş u bî-pervā (BM6b-9)

Közüng belāsı bile cānga tigdi Sekkākî

Dağı ni *kılğusu* bilmen āhır bu mekkāre (BM16b-6)

c. -GU sıfat-fiil eki +IUK isimden isim yapma ekiyle birleşerek hem isim hem de sıfat görevinde kelimeler türetir: *kör-gülük emgek* “görülecek eziyet”, *yè-gülük ü iç-külüküng* “(senin) yemen ve içmen”

ç. +sIz olumsuz isim yapma ekiyle birleşerek sıfat yapar: *tüken-güsiz meşakḳat* “tükenmez sıkıntı”⁹³

Neredeyse tarih boyunca kullanılan ek bu dönemde yaygın bir kullanım kazanmamıştır. Özellikle –gülük, –külük ve –güsiz gibi şekilleriyle kullanımı divanda görülmemiştir. Kendisinden sonra gelecek olan “Nevâî dili” dediğimiz dönemde daha yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmüştür.

-GUÇI, -KUÇI

⁹³Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 154.

-GU sıfat-fiil ekiyle +çI isimden isim yapma ekinden meydana gelmiştir. Ek, bir taraftan kalıcı fail isimleri yaparken diğer taraftan sıfat-fiil işleviyle de kullanılmıştır. Üzerine isim çekim ekleri alarak adlaşabilir.⁹⁴

a. Sıfat yapma işleviyle: *ey anġla-ġuçı yiġitler* “ey anlayan gençler”, *cevr ét-küçi* “eziyet eden, eziyet edici” (*Mënim cânımġa cevr étküçi andaġ hîç sulġân yok* “benim canıma eziyet eden hiç öyle bir sultan yok” Harezmi Hafız), *oġu-ġuçı* “okuyan, okur”, *ôt-küçi* “geçici, geçen”, *ot sal-ġuçı* “yakan, yakıcı”, *ey tıngla-ġuçı karılar* “ey dinleyen ihtiyarlar”

Ming ġile birle düşmening kaçsa, niçe kim tülkü dik

Kirġüsi āġır pençenge, **ġavġuçı** çün arslan irür (BM5b-6)

Yoktın ikki dünyāni bar **itküçi** ol Bir ü Bar

Özni yok itmek bile ‘āşıklarıġā ifriġār (BM1b-1)

Yana bu mu ‘cize **körgüzġüçi** mening zihnim

Şi’rde siġr iter ü körgüzüdür yed-i beyzā (BM13b-14)

b. İsim yapma işleviyle: *da ‘vâ ġıl-ġuçıġġa* “dava kılıcıya”, *zinā ġıl-ġġuçı-sën* “zina edicisin”, *kör-ġüçidür* “gören kişidir”

Közlering, ġattāl irür, kirpiklering ġan **tökküçi**

Özge ni öġrensün ol cellādning hem-sāyesi (BM21a-5)

ġam yigil, ey miskīn köngül, çün çāre yok, ġalk **itküçi**

Sekkākīning topraġını ġam birle taġmīr eyledi (BM25b-3)

-mAs:

⁹⁴Argunşah, Mustafa, Çaġatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 154.

Gabain'in Eski Türkçenin Grameri 'nde ekin görevi ve kullanımı ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “-maz, -mâz: Olumsuz isim yapar; isim olarak az, yüklem ismi ve sıfat olarak çok kullanılır. Kişi ârmaz “ insan olmayan, insandan gayrısı”⁹⁵

Şinasi Tekin ve W. Bang Kaup'un görüşleri doğrultusunda -mAz ekine baktığımızda ma veya ama / uma kelimesiyle Türkçe -z ekinin kaynaşmasından yeni bir ek ortaya çıkmış ve olumsuz sıfatlar türeten bir yapım eki hüviyetiyle Türkçenin ek sistemi içinde yerini almıştır. ⁹⁶

a.-r geniş zaman sıfat-fiil ekinin olumsuz biçimidir. Üzerine isim yapım ekleriyle durum ekleri alabilmektedir.

kör-mes+ke “görmeyene”, *tapıl-mas tütüyā* “bulunmaz sürme”

Yār qarşusıda oturuban bāde içeli

Çıksun köre **bilmes** kişiniᅡ ikki qarākı (BM30b-8)

Kim sini **sivmes** anıᅡ maᅡzın bitürür peşşeī

Kimni sivsēᅡ, düşmeni define urduᅡ hoş ᅡışār (BM2a-5)

Nazar **yıᅡmas** közüm zībā kişiler yüzidin āᅡır

Töker bir kün kıztıl ᅡanım uşol köᅡgli ᅡara ‘amdā (BM6a-12)

İrür çü ᅡuld-1 berīn **ᅡalmas** içre yaylaᅡı

Behişt içinde uyımaᅡ revā mu, bir fetvā (BM12b-11)

Mini, ey ay, ᅡorᅡar-men kılıp dünyāda ser-geşte

İşikiᅡ topraᅡın közge **tapılmas** tütüyā kıılma (BM17a-3)

⁹⁵ Gabain, A.von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu, Ankara, 2000, s.53.

⁹⁶ Nadir İlhan, “ Türkçede Ek+Kök / Kök + Ek Kynaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler”, Turkish Studies S. 4/8, 2009, s. 1551.

‘Uşşāk ƙanın tōkkeli ilge ƙılıç alsang

Kim ilgerü *tutmas* boyun, öz boynına ƙanı (BM25a-8)

b. Üzerine durum ekleri olarak zarf-fiil ekleri türetir.

Bağır ƙan, ğonçe tig ağzın tilep hergiz *tapılmastın*

Ƙaçan ol gül bigin külgey, açılğay bu mu‘ammāsı (BM20b-9)

c.-*mAs* sıfat-fiil eki üzerine +*IİK* isimden isim yapma ekini olarak isimler türetir.

al-maslıƙımdın “almazlığımdan”, *bağla-maslıƙ* “bağlamazlık”, *kēl-meslik* “gelmem” (*tili kēlmeslikindin nē ayturın bilmey turur* “dili dönmediğinden ne söylediğini bilmiyor” Ebulgazi Bahadır Han), *körün-mesliktin* “görünmezlikten”, *sēv-meslikingni* “(senin) sevmezliğini”, *kâfir bol-maslıƙ kerek* “kâfir olmamak gerek”, *sev-meslikindin* “sevmediğinden” (*sēvmeslikindin alğan hinindin bēri bir yērde yatmay turur* “sevmediğinden aldığı günden beri birlikte yatmıyor” Ebulgazi Bahadır Han)⁹⁷ Divan’da örneği yalnızca bir yerde görülmüştür kullanımı klasik öncesi dönemde yaygın değildir

Def ƙabānçe yimekindin ğüyyā ƙirlip yatur

Ney nefes *almaslıƙıdın* āhırı körgüsü tāb (BM14b-9)

-miş

Ekin kökeni ile ilgili olarak Bang, “-miş / -miş < m (fiilden isim yapma eki) + -ş (fiilden isim yapma eki)”; Ramstedt, “-miş / -miş < m (fiilden isim yapma eki) + iş (iş, şey)”; Brockelmann, -miş / -miş < -m + ş (başlangıç zamansız mücerret fiilden

⁹⁷Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 155.

isim yapan, sonradan birlikte geçmiş zamana kayan ekler)” görüşlerini bildirmişlerdir.⁹⁸

Bu konuda Eraslan, her iki ek de canlı olduğuna göre, üst üste gelmeleri için inandırıcı bir sebep bulmak gerekir. Türkçede kullanılan ekleri muhakkak birleşik ek şeklinde görmek ve hele tek sestem ibaret ekler olduğunu düşünmek zorlamadan öteye gidemez şeklinde görüş bildirmiştir.⁹⁹

Çağataycada nadir kullanılan geçmiş zaman sıfat-fiil ekidir. Üzerine isim çekim ekleri alarak adlaşabilir.¹⁰⁰

aṭ bër-miṣ bolsa “ad vermiş olsa”, *ḥayāl è-miṣ-tük* “hayal olduğunu”, *vefā kılmıṣ yok èrmiṣ* “vefa kılmış yok imiş” (Yusuf Emirî), *kël-miṣiçe* “gelmiş gibi”, *suvîngiz tüken-miṣ bolsa* “suyunuz tükenmiş olsa”

Artsun yengi ay tig sening kün *këlmiṣiçe* devleting

Hem tolun ay dik iksügey, her kim anğa pejmân irür (BM6a-8)

Ḳaddinga *kilmiṣ* saḥâ tonu besî zîbâ vü çüst

Salma ilgingdin anı, çün ol irür ḥayru's-siyâb (BM15a-10)

1.1.2. Zarf-Fiiller

Zarf-fiil ekleri fiilleri zarflaştırarak eklerdir. Çağatay Türkçesinde bir bölümü basit bir bölümü de sıfat-fiil eklerinin durum ekleri almasıyla oluşmuş birleşik zarf-fiil ekleri vardır. Ayrıca Harezmi Türkçesindeki gibi *-di érse* yapısı da zarf-fiil işleviyle kullanılmaktadır.

-A,I,U,-y

Eklendiği fiilin ön ya da art ünlülü olmasına göre *-a-* / *-e-* biçimlerinden biri olarak eklenen bu zarf-fiil eki, eklendiği fiili cümlenin yüklemine bağlar. Eklendiği fiil yüklem tarzını bildirir.¹⁰¹

⁹⁸Bayraktar, Nesrin, Türkçede Fiilimsiler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s.54.

⁹⁹Eraslan, Kemal, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1980, s.40-41

¹⁰⁰Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 155.

¹⁰¹Bayraktar, Nesrin, a.g.e. , s.158.

Bu zarf-fiil eki Eski Anadolu Türkçesinde hem tek başına hem de tekrarlanarak Türkiye Türkçesine uzanan tarihî gelişme süresinde tek başına kullanışı gittikçe zayıflamış, belirli bazı şekillerde kalmıştır.¹⁰²

-A, -I, -U zarf-fiil ekleri ünsüzle ile biten fiil tabanlarına, -y ise ünlü ile biten fiil tabanlarına gelmektedir. Aynı zamanda -mA- olumsuzluk eki de daima -y eki alır. Fiile “-arak, -ıp” anlamları katar. Bu ekin birkaç işlevi bulunmaktadır.¹⁰³

a. Fiillerden zarf görevinde kelime yapımında kullanılır: *korq-a* “korkarak”, *kül-e* “gülerek”, *ırğa-yu* “sallayarak”, *tile-yü* “isteyerek, dileyerek”, *yığlayu* “ağlayarak”ü

Yüzüñg bile zülfüñg üçün gâhî *küle*, geh *yığlayu*

Dāyim kiçürdüm şem' tig 'ömrümde şubh u şamnı (BM28a-12)

Közni gubar tuttu firāķıñgda *yığlayu*

İrniñg tuzıñdın özge aña tütüyä kâni (BM29b-12)

Köz yaşı *yığlayu* tüşeyin dir ayakıñga

Bilmen nidür tapuğda bu säyil su'ālını (BM23b-14)

Ķaddıñgı körüp serv-i sehî *ırğayu* başını

Ķaldı tikelip bî-ğod u hayrân,çemeninde (BM19a-8)

La'lıñga kanımını töktüñg disem, aytur ol *küle*

Öz közüñg tökti kaniñg, kılma maña bühtännı (BM30a-8)

Körgil maħalını bolsa yırağ, korqa *tıtreyü*

¹⁰²Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.984.

¹⁰³Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 156.

Bu hasta cānıdın oķı köp midħat u ŗenā (BM3b-5)

b. Birleŗik fiil yapımında baēlayıcı olarak kullanılır: *bil-e turēan* “bilen”, *ķaytar-a yēbersün* “geri göndersin”, *yārımını kör-e turmaē için* “sevgilimi sürekli görebilmek için”, *ķayēur-a baēladı* “kaygılanmaya baēladı”, *sarēar-a baēladı* “sararmaya baēladı”, *yētiŗ-ē kōrsünler* “yetiŗiversinler”

Yana gül tig ***ķüle*** kōrsem bir ol serv-i revānımın

Ānēa ŗükranē kılēay-men bu yalēuz hasta cānımın (BM22b-5)

Yārımını ***kōre turmak*** için ‘ōmr tiler-men

Yok irse maŅa niŗke kirek ‘ōmr uzaķı (BM30b-6)

Tün bile ***ķüle*** keēting, kōrüp aēzıngda leēāfet

Kān kıldı baēır ēonēe-i ĥandān,ēemeninde (BM19a-7)

Uŗal kūn kim iki leŗker turup bir birine ķarŗu

Yasap ŗafların bir birdin ***tileyü*** baēlasa heycā (BM6b-6)

Ni bolēay ger neŗāt u ‘ayŗ, ŗād u ĥoŗ ***ķüle*** kilseng

Bolup hem-dem, kılıp ‘iŗret, iēip bāde, alıp sāēar (BM9b-11)

Yā leēāfet gülŗenindin ēonēe bilgürdi ***ķüle***

Gül ēemen iēre anıng luēfin kōrüp boldı gül-āb (BM14a-12)

Cihānda ķarnlar tirig bolup ‘izzet ***bile turēil***

Ezel vaķtıda ēün atıng ŗeh-i ŗāĥib-ķırān kildi (BM5a-7)

c. Çağatay Türkçesinde asıl fiilleri yeterlik fiilleri olan *al-* ve *bil-* fiillerine bağlarlar.

kutul-a almay-sên “kurtulamazsın”, *sakla-y almas-mên* “saklayamam”, *tap-a almağay-mên* “bulamayacağım”

ayt-a bilmediler “söyleyemediler”, *kaç-a bilmey-mên* “kaçamıyorum”, *yöri-y bilmes* “yürüyemez”

Sekkākī ol ay menziline ḥod *yite bilmes*

Sin yitseng̃ eger anda şabā, bizni unıtma (BM18b-2)

Yüzüñni körse Sekkākī közi yaşın *tya bilmes*

Belī gül mevsimi bolsa, teñgizlerdin aqar seyli (BM26a-4)

Yār qarşusıda oturuban bāde içeli

Çıqsun *köre bilmes* kişiniñ ikki qaraki (BM30b-8)

-ArdA, -UrdA, -rdA (<-Ar, Ur, -r + dA)

Türkçede sıfat-fiil ekleri ile isim hâl eklerinin birleşerek kalıplaşması ile oluşmuş zarf- fiil eklerinden biri de -rdA, - ArdA, -UrdA ekidir. Geniş sıfat-fiil eki ile isim hâl eklerinden bulunma hâl ekinin kalıplaşması sonucu olduğu görülen bu zarf- fiil eki, Harezmi Türkçesi döneminde ortaya çıkmış, Çağatay Türkçesinde uzun yıllar kullanılmıştır. Bugün de Yeni Uygur Türkçesinde kullanımı devam etmektedir. Doğu Türkçesi veya Çağatay Türkçesi ile ilgili diğer eserlerde bu zarf-fiil ekinden bahsedilmemektedir. J. Eckmann, “Çağatayca’da İsim Fiil ” adlı makalesinde bu eki “eylem-ismi ” saymaktadır. Bu ek Türkiye Türkçesinde “-IncA, -ken, -dİktA, -dİğİndA,- dİğİ zaman” zarf- fiil ekleri karşılanabilir.¹⁰⁴

¹⁰⁴Üstüner, Ahat, “Çağatay Türkçesinde “-rdA, - ArdA, -UrdA” Zarf-Fiil Eki ”, (IX. Millî Türkoloji Kongresinde sunulan tebliğ 15-19 Eylül 1997).

a. Geniş zaman sıfat-fiil ekiyle bulunma durumu ekinden oluşmuştur. Eklendiği fiile “-ırken, -ınca” anlamları vermektedir.¹⁰⁵

mey iç-erde “mey içerken”, *mên âh okı vü gerdün zûlm okı yağdur-urda* “ben âh oku ve felek zulüm oku yağdırırken” (Nevayî), *yüz tamuğça otu yak-arda* “yüz cehennem kadar ateşi yakarken”, *tavf eyle-rde* “tavaf ederken”, *siz kêt kendin song töşek yıgn-arda kördüm* “siz gittikten sonra yatağı toplarken gördüm” (Padişah Hoca)

Ölerde kalmağay irdi köngülde bu hasret

Raķīb it bigin işikte zār bolsa, nidi (BM24b-15)

Külerde körse ağzı birle tişin

Bolur gül-nār-ı hāndān pāre pāre (BM19b-15)

Külerde körgeli irni bile tişim, yığdın köz

Gehī bolur Bedehşān u gehī ‘ummān deryāsı (BM20b-8)

Şabā zülfin *tarayurda* seherde salsa sünbülni

Bolup Mecnūn bigin şeydā, perīşān-hāl bolur Leylī (BM25b-15)

b. Araya iyelik eki de alarak zarf-fiil işlevini devam ettirir: *ol tising ü erningni körüp bir kül-eringde* “Bir güldüğünde o dişini ve dudağını görüp” (Sekkâkî), *Firāk ara öl-erimde yetiştı ol cānān / Hudāğa şükr kılay kim öler zamān keldi* “Ayrılıktan dolayı ölürken o canan yetiştı, Tanrı'ya şükredeyim ki öleceğim zaman geldi” (Babur), *barur kël-ürüngde* “sen gidip gelirken”, *“Yafeş öl-erinde uluğ oğlu Türkni ornında olturtup özge oğlanlarığa aytdı kim Türkni özüngizge pādişāh bilip anıng sözindin çıkmang tedi* “Yafes ölürken büyük oğlu Türk'ü kendi yerine oturtup diğer oğullarına 'Türk'ü kendinize padişah bilip onun sözünden çıkmayın', dedi” (Ebulgazi Bahadır Han)

¹⁰⁵Argunşah, Mustafā, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 157.

Ol tişing ü irningni körtüp bir *küleringde*

Bu ikki közüm la'l u güher bahrı vü kanı (BM25a-6)

-ArGA, -UrGA (< -Ar / -Ur + GA)

Geniş zaman sıfat-fiil ekiyle yönelme durumu ekinden 'oluşmuştur. “-mek için, -meğe” anlamında zarflar yapar.¹⁰⁶

'ömr öyin buz-argâ “ömür evini bozmak için”, *kan êt-erge* “kan etmek için”, *tut-argâ* “tutmak için”, *kör-erge tëlbe köngül anı ıztırâbdadur* “deli gönül onu görmek için ıztırapadır”, *öltür-ürge* “öldürmek için”, *tik-erge (könglekim çäkin tikerge meyi kılding ey refik* “ey arkadaş, gömleğin yırtığını dikmek için eğildin”, *közidin uyku uç-argâ nê ihtiyârı aning* “gözünden uykunun uçması için onun bir talebi yok”, *vaşlingğa yêt-erge yoktur imkân* “sana kavuşmak için imkân yoktur”, *bir kör-ergâ zâr-mên* “bir görüşte perişanım”

İ Sekkākī , bu şeh kapkın ganîmet tut, çü zülfinğa

Azâkın bağlağan kuş-sin, *uçargâ* hîç hevâ kıлма (BM17a-7)

- Di êrse

Görülen geçmiş zaman ekiyle ek-fiilin şart çekiminden oluşmuştur. Eklendiği fiile “-ınca” anlamı vermektedir.¹⁰⁷

kêngeş-di êrse “danışınca, sorunca”, *hâzret-i Süleymân yarkanatğa kêngeş-di êrse yarkanat aydı*. “Hazret-i Süleyman yarkanat kuşuna sorunca yarkanat cevap verdi.” (Padişah Hoca), *du'â kıldularêrse* “dua ettiklerinde”, *êşit-ti êrse* “işittiklerinde”, *kem kıldı êrse* “eksiltince” *çıkarıp körgüz-di êrse* “çıkarıp gösterince”, *öl-di êrse mâlı köp kaldı* “ölünce çok malı kaldı” (Padişah Hoca), *Bir kün kozı tegin atasın köreyin tęp kël-di êrse* “Bir gün Kozı Tegin babamı göreyim diye gelince” (Ebulgazi BahadırHan)

¹⁰⁶Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 157.

¹⁰⁷Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 157.

Kün çıkıp yıldız kamuğ mensūh bolğan tig kaçan

Çıktı irse sünneting, mensūh boldı özge dīn (BM2b-1)

İtelgü körse keyikni, tutup kulağın ayur

Kim uş kiçürgil, uruğungğa **kılduğ irse** sitem (BM9a-7)

-GAÇ, -KAÇ

Eklendiği fiile “-ınca/-ince”, “-dığı zaman” anlamlarını vererek cümlenin yüklemine bağlar, böylece yüklem zamanını bildirir.¹⁰⁸

Çağatay Türkçesindeki -ğaç /-gäç zarf fiil eki Harezmcedeki gibidir.¹⁰⁹

Eklendiği fiile “-ınca” anlamı vermektedir.¹¹⁰

é- yardımcı fiiline eklendiğinde ise “iken” anlamı verir: *bar-ğaç* “varınca”, *é-geç* “iken”, *kémege kirmegen el kémege kir-geç* “gemiye girmeyen halk gemiye girince”, *kör-geç ol ayın* “o ayı görünce”, *ol haṭnı alıp kör-geç* “o mektubu alıp bakınca”, *körüngeç* “görününce”, *açıp oqu-ğaç şalavāt* “açıp salavat okuyunca”, *öltür-geç* “öldürünce”, *yetiş-keç* “yetişince”, *yét-keç oq cānsız tenimğa* “ok cansız tenime değince”, *bize yét-keç* “bize ulaşınca”

Müşk okıdı haṭtını zülfin **köredürgeç** şabā

Anğlasam maḥsūs üçün andın rivāyet kılmadı (BM21a-11)

Köredürgeç közüng, könglüm sening zülfüngğa bağlandı

Körüp ol cādūdın bu hem yana bir özge fen boldı (BM24a-7)

¹⁰⁸Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.171.

¹⁰⁹Eckmann, János, “Çağatayca”Tarihî Türk Şiveleri, (Yay. haz. Mehmet Akalın), TKAE Yay.,2.b, Ankara, 1988, s.211-245.

¹¹⁰Argunşah, Mustafâ, a.g.e. , s. 158.

-GAIL,-KAIL

Eski Türkçeden itibaren kullanılan zarf-fiil ekidir. Başlangıcı geçmişe dayanan ve devamı asıl fiille bütünleştiği için “bir zamandan beri” anlamıyla, zamanda süreklilik gösteren zarf-fiiller türetir.¹¹¹ Çağatay Türkçesinde de işlek bir ektir. Ekte ünsüz uyumu mevcuttur.

Sebeup ve zaman işlevleriyle kullanılmaktadır. İfadesi birçok kitapta yer alsa da aslında sebeup işlevi olarak geçen bu ek aslında –mak için, -mek için şeklindeki kullanımıyla amaç işlevi katmıştır. Sebeup sonuç cümleleri bir eylemin veya durumun gerçekleşmesinin nedenini ve bu nedene bağlı olarak ortaya çıkan sonuçları içinde bulunduran cümlelerdir.

Sebeup: Bir olayı ve durumu gerektiren, doğuran başka olay veya durumdur.

Sonuç: Bir olayın doğurduğu başka bir olay veya durum, neticedir.

Cümle içerisinde “-dığı için, -den, -diğından, -ince, çünkü, diye, ki” ve bazı durumlarda “-den dolayı, den ötürü” şeklinde kullanımı da söz konusudur. Ayrıca sebeup **önceden** amaç **sonradan** olur. Yani amaç işlevinde herhangi bir sonuca ulaşıldı mı bilinmez fakat neden işlevinde sonuca ulaşmak zorundadır. Yapılması gereken ayırım sebeup(neden) işlevi, amaç işlevi ve zaman işlevi şeklinde olmalıdır. Örneğin bahane aramasının ama nedir daha fazla can yakmak. Bundan dolayı hemen altına günümüz Türkçesini yazdığımız örnekleri sıralayacak olursak:

a. Amaç işlevi (-mak için): *aç-kalı* “açmak için”, *iç-keli* “içmek için” (*Nevâyî kibi içkeli ışk cāmın* “aşk camım Nevayî gibi içmek için” - Nevayî), *tök-keli* “dökmek için”

Körmedim, ey kırğuy karak, gamzenġ bigin közi kara

Ƙılça cānımnı *alġalı* ni munça tedbīr eyledi (BM25a-13)

Ey atmaca bakışlı, gamzen gibi gözü kara görmedim; kıl gibi canımı almak için niçin bunca tedbir eyledi?

¹¹¹Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.86

Men bir ul irür-men sanġa dũnyāda bahāsız

Yandurġalı asrı daġı izdeme bahāne (BM16b-9)

Bu dũnyada senin iin deġersiz bir kleyim; beni daha fazla yakmak iin bahane arama!

Halk itti Hāl hlkunġuz halkn, Muhammed hlk tig

Ol hlk vaşfn **ayġalı** Sekkāk hem Hāsān irür (BM6a-4)

Allah sizin hulkunuzu, Hz. Muhammed'in hulku gibi yarattı; o hulk vasfnı söylemek iin Sekkāk de Hassan gibidir.

Mühre-pİRŪZ mūkellel ıldı dŪr birle felek

İvrŪlŪp yrir, **kitŪrgeli** ılır, oēřar hicāb (BM14b-4)

Felek incilerle (yıldızlarla) gök kubbesini sŪsledi; rtŪye benzer Őeyleri gidermek ūzere dönerek dolařır.

HŪsnŪnġ zekāt **birgeli** bir uble, izdesenġ

Sekkāk tig bu dũnyāda bir bi-nevā anı (BM30a-1)

GŪzelliġinin zekātnı vermek iin bir buse istesen, Sekkāk gibi bu dũnyada bir nasipsiz nerede?

Bař apt vŪ ıldı kiġeř ařnġ anımn **tkkeli**

Hzmette yārġ l, yana bilmen, ni taķřr eyledi (BM25b-2)

Baş apt ve aşn kanm dökmek iin danıştı; hizmette yarık (dostluk) l, bilmem yine ne kusur eyledi.

'Uřřāk anın **tkkeli** ilge l alsanġ

Kim ilgerü tutmas boyun, öz boynına kanı (BM25a-8)

Áşıkların kanımı dökmek için eline kılıç alsan, boynunu öne tutmayanın kanı kendi boynunadır.

Firâķing büttesi içre tenimni sızgurur her dem

Yüzimni altun **itkeli** ğamingnı kīmiyā kıılma (BM17a-4)

Ayrılığının potası içinde her an tenimi sızdırır (eritir); yüzümü altın etmek için (sarartmak için) gamını aşına kıılma!

Ğamzenĝiz kan **tökkeli** kaşđ itse her dem, ol zamān

La 'lingızdın köp bolur Sekkākī'ge cān minneti (BM27b-7)

Gamzeniz (yan bakışınız) her zaman kan dökmeyi kastetse, o zaman la'linizden (dudağınızdan) Sekkākīye çokça can minneti olur.

'Alem tig barça biglerning başı kökke kirek tigse

Kim anlar tekiye **kulğalı** bu kutluğ āsitān kildi (BM4a-6)

(Bütün beylerin başı sancak gibi göğse yükselmelidir, çünkü onlara dayanak olarak bu kutlu āsitān geldi.) (Burada dayanak olmak için bu kutlu āsitān geldi gibi düşünülebilir.)

Allingda karşı **turğalı** ayda uyat mu yok

Titrer yüzünge **baķğalı** hūrşid-i hāverī (BM27b-10)

Önünde (huzurunda) durmak için ayda hayâ mı yok; doğu güneşi yüzüne baktığı zaman titrer.

- **Sebep işlevi:**

'Ūd **köygeli** lisānı birle ger kılsa su'āl

Çeng yigirmi dört tili birle kirek birse cevāb (BM14b-11)

(*Ud yandığı için kendi diliyle sual etse, çeng yirmi dört dili(teli) ile ona cevap versin.*)

b. Zaman işlevi (-eli, -den beri):*bil-geli* “bileli, hileliden beri” (*bilgeli mēning birle yatmas boldı* “bileli benimle yatmaz oldu” Padişah Hoca), *bol-ğalı* “olalı”, *nişāne kıl-ğalı cānımnı ğamzesi oğına* “canımı onun gamzesinin okuna nişāngāh kılalı” (Harezmlı Hafız)¹¹²

Yetse cāning *çıkķalı*, bir ķuble sunayın, diding

Yetti uş ırnımge cānım, va‘de kitürgil be-cāy (BM k21b-3)

Ey dōstlar, mini tirig dimēng kōrūben şüretim

Köp boldı cānım *alğalı* ol kōnglüm alğan ārzūsı (BM23a-10)

Bir laħza tınmadı iki kōz yaşı ķatresi

Ol baħr birle *bolğalı* bu özüm āşinā (BM3a-15)

Gül, yüzüngüzni *kōrgeli* yüz pāre kıldı özini

Sünbül, kōrūben zülfüngüz şeydā vü ser-gerdān irür (BM5a-10)

Hür tig yüzüngni *kōrgeli* dīvāne boldı ming perī

Zühre kōrüp kōzleringe cān birle boldı müşterī (BM29a-3)

Körüp gül tig yüzüng rengini, kōzdin yüz çemen boldı

‘Aķıķ ırnıngni *kōrgeli* kōzüm hālī Yemen boldı (BM24a-2)

¹¹²Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 158.

Külerde *körgeli* irni bile tişim,yığıdın köz

Gehī bolur Bedeḥşān u gehī ‘ummān deryāsı (BM20b-8)

Ney tig boyunguz ārzūsı *tüşkeli* köngülge

‘Uşşāk ara saldı nefesim zārī vü nāle (BM19b-8)

-GAŋA(<-GAN+ÇA)

a. -GAN sıfat-fiil ekiyle eşitlik durumu ekinden oluşmuştur. Eklendiği fiile “-diği kadar, -diği gibi” anlamları katar. Sıfat-fiilden sonra iyelik ekleri de alabilir.¹¹³

küiyide yol tapmasam düzah sarı bar-ğança bar “onun köyünde yol bulamasam cehenneme varıncaya kadar git” (Nevayî), *yêt-kençe* “yettiği kadar”

Āh, ol şanem hecrinde köz her laḥza deryā bolğusı

Ay çihresin *anğgança* yüz türlü Şüreyyā bolğusı (BM27a-8)

b. -GAN sıfat-fiil ekinden sonra araya iyelik ekleri girebilir: *yêt-keninçe* “yettiği kadar”

Bolğanınça dünyāda her yılda ‘ıyd u zevk u ‘ayş

Yörügençe yir yüzi üstinde tāzī vü cevād (BM7b-12)

Hemīşe yaz kilip *kılğanınça* nūrānī

Hamel ivi şerefi birle Neyyir-i a ‘zam (BM9a-12)

Bolğanınça yitti iklīm, tört rükn, altı cihāt

Yir yüzi üzre barınça ot u yıl, su vü turāb (BM15a-15)

¹¹³Argunşah, Mustafâ, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 158.

-GAndA, -KAndA (<-GAn / -KAn + dA)

a. *-GAn, -KAn* sıfat-fiil ekiyle bulunma durumu ekinden oluşmuştur. Eklendiği fiile “-ince” anlamı katmaktadır.¹¹⁴

serv dæg kıl-ğanda “servi gibi kılınca”, *yād ét-kende* “yād edince”, *her zamān kör-gende ta'n étmeŋ* “her zaman görünce ayıplamayın” (Yusuf Emirî), *yėtiş-kende* “varınca” (*Ka 'beğa sèn yavuk yėtiş-kende* “sen Kabe'ye yaklaşınca” Babur), *yét-kende* “varınca” (*bu sıpkaray lafzı mazmūniğa yét-kende* “bu sıpkaray sözünün mazmununa gelince” Nevayî), *Baba İlāhīğa yét-kende Təŋgri raḥmetiğa bardı* “Baba İlahi'ye varınca Tanrı rahmetine gitti” (Babur)

Iyd çeşninde oturğanlarını *kılğanda* hisāb

Hīç kişi bolğay mu kim anda ger anı kılrsa yād (BM7b-11)

Bular ilge kılıç nīze alıp heycāğa *kirgende*

Hīç iş kilmedi a 'dādın, meger āh u fiğān kildi (BM4b-1)

Uğan cānlar yaratıp bu cihānğa ruzī *birgende*

Faḳīr Sekkāki'ge barça ğam u ğuşsa 'atā kıldı (BM24b-1)

Lāle tig ruḥsāriŋa *bağanda* Sekkāki közi

Yaşını körgeŋ kişiler jāle-bārān atadı (BM24b-9)

Közüm peymānesi her dem töker köygeŋ yürek ḳanın

Belī töklür bolur lā-büd tolup *taşkanda* her keylī (BM26a-1)

¹¹⁴Argunşah, Mustafā, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 159.

b. Sıfat-fiil ekinden sonra araya iyelik ekleri de girebilir: *süt ergeninde* “süt olduğunda”, *tur-ğanıñda* “(sen) durduğunda” Klasik öncesinde daha bu kullanımı yaygın olmadığı için Divan’da bulunmamaktadır.

-Gİnça, -GUñça, -KUñça (< -GUN / -KUN + çA < -GU+çA)

Eski Türkçede bu zarf-fiilin –ğınça / -ginçe; -kınça / -kinçe kullanımı mevcuttur. “incaya kadar” manasına gelen cümle belirleyici olarak vazife görür; isme gelen şekil unsurlarıyla geliştirilebilir.¹¹⁵

Eski Anadolu Türkçesine ait eserlerde –ınça / -inçe; -ınca / -ince biçimleri kullanılır.¹¹⁶

Fiillere “-ınca, -incaya kadar” anlamları katmaktadır.¹¹⁷

tañ at-kunça “tan atıncaya kadar”, *ır ırla-ğınça* “şarkı söyleyince”*kılma-ğınça* “kılmayınca” (*her lafz tefhîmi için neçe lafzı terkîb kılmağınça bolmas* “her sözü anlamak için birçok sözü birleştirmeyince olmaz” Nevayî), *küçüm yêt-künçe* “gücüm yettiği kadar”, *yetme-günçe* “yetmeyince” (*tâ oğlan bir ya şığa yêt-megünçe anğa at koymaslar êrdi* “ta çocuk bir yaşına ermeyince ona ad koymazlardı” - Ebulgazi Bahadır Han)

Qılıçingnı çıkar, çap sal itinge

Mini *tutkunça* mundağ kın içinde (BM17a-14)

Kim bizni firâkında mununğ tig *kınağınça*

Çıksun dağı salsun itige yâr kaçında (BM18b-5)

Mundak tirig bolup *yörügünçe* i kâşkî

Sekkâkî bolsa irdi ol işikte hâk-i pâ (BM3b-14)

¹¹⁵Gabain, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.87

¹¹⁶Bayraktar, Nesrin, Türkçede Fiilimsiler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s.185.

¹¹⁷Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 159.

Allıngda mini çap dağı sal itke tenimni

Hicrân okımı cānıma *kuġunça* havāle (BM19b-6)

Mundak tirig bolup *yörügünçe* i kāškī

Sekkākī bolsa irdi ol işikte hāk-i pā (BM3b-14)

Türkāne ır *urlaġınça*, anıng

Köydürdi mini yalay-bolası (BM22b-1)

-(D)ban, -(U)ban

Eklendiği fiillere “-arak” anlamı katar. Eki fiili birbirine bağlarken yüklemnin tarzını bildirir. Bu ekin yapısı konusunda Bang ve Brockelmann “-pan /-pen < -p ‘zarf-fiil eki’ + -an / -en ‘vasıta hâli eki’ açıklamasını yapmıştır. Gabain, Menges, Mansuroğlu, Ergin, “-pan /-pen < -p ‘zarf-fiil eki’ + -an /-en ‘genişletme eki’ açıklamasını yapmışlardır. Bu açıklamalarda -an /-en ekinin ne eki olduğu belirtilmemiştir. Banguoğlu, -ubaniij <-ubanin <uban + -n ‘vasıta eki’ açıklamasını yapmıştır. Bu ekin yapısı konusunda Korkmaz, “-pan /-pen < -p ‘zarf-fiil eki’ + -an /-en ‘zarf-fiil eki’ açıklaması getirilmiştir.¹¹⁸

a. Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde *-pan* olarak kullanılan bu zarf-fiil eki, Çağatay Türkçesinde *-ban* olarak devam etmektedir. Ekin bu biçimi ünlü ile biten fiillere gelir: *baġla-ban* “bağlayarak” (*küfr içre belimni baġlaban* “küfr ile belimi bağlayarak” Nevayî), *yarutkay de-ben* “parlatayım diyerek”, *hâliġaraġm eyle-ben* “hâline acıyarak”, *mendin kaçarıġa eyle-ben riv* “benden kaçana hile yaparak” (Nevayî)

Nergis, közüngdin *ösrüben* min tig ayağı ilgidin

Bardı kim andaġ ösrügen aylurġa ni imkân irür (BM5a-12)

¹¹⁸Korkmaz, Zeynep, “Türkçede -n Zarf-Fiil Eki ile -pan / -pen Eki ve Türemeleri”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, TDK Yay., 1995, s. 182-184.

b. Ünsüzle biten fiiller yardımcı ünlü alırlar: *aldur-uban* “aldırıp”, *az-iban* “azarak”, *çek-iben* “çekerek”, *kör-üben* “görüp, görünce” (*âyine sening yüzün* *körüben / lâf ursa yüzinde yok şafası* “eğer ayna senin yüzünü görünce konuşursa yüzünde saflığı, temizliği yok demektir” Sekkâkî), *köydür-üben* “yakarak”, *olturuban* “oturarak” (*yâr karşıside oturuban bâde içeli* “yâr karşısında oturarak bade içelim” Sekkâkî), *ot saç-iban* “ateş saçarak”, *tap-iban* “bularak”, *uç-uban* “uçarak”¹¹⁹

İdrîs tig yiring ***boluban*** dâyimâ behişt

Birsün saķimlerga deming ‘İsî tig şifâ (BM3a-11)

Ḳurbân ***boluban*** vaşling için şükr ötegey-biz

[Öt] pāk bu maḥaldın şanemā, bizni unıtma (BM18a-12)

Yâr karşıside ***olturuban*** bâde içeli

Çıksun köre bilmes kişining ikki ḳaraķı (BM30b-8)

Gül, yüzüngüzni körgeli yüz pâre kıldı özini

Sünbül, ***körüben*** zulfüngüz şeydâ vü ser-gerdân irür (BM5a-10)

Rebâb u ‘üd işikingde meger ingregey ü köygey

Yok irse yok bu dünyâda ***köyüben*** ingregen ḳaṭ‘â (BM6b-2)

Sening la‘lingdın uftanıp kızarur la‘l kân içre

Ḥased iltür mening yüzüm ***körüben*** za‘ferân, ey cân (BM16a-10)

Cādū közini Keşmîr ili ḥalkı ***körüben***

Tuttuḳ didiler sini müsellem bu içre (BM18b-15)

¹¹⁹Argunşah, Mustafâ, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 160.

Āyīne sening yüzüñg **körüben**

Lāf urşa, yüzinde yoğ safāsi (BM22b-2)

Ey dōstlar, mini tirig dimeng **körüben** şüretim

Köp boldı cānım alğalı ol köñglüm alğan ārzūsı (BM23a-10)

-ken

Yalnız *ê- ~ êr-* ek-fiilinden sonra gelmektedir: *Hāfiz tenide cān bar ê-ken körse hoş êdi* “Hafız'ın teninde can var iken görseydi hoş idi” (Harezmlî Hafız), *ister êr-ken* “isterken”, *mên öler êr-ken sening derding bile êy nazenîn* “Ey nazlı sevgili, ben senin derdinle ölürken” (Harezmlî Hafız)¹²⁰

Nār yangaķıñg ārzūsında cānı bīmār eyleme

Hīç yoğ **irken** yazuğum mini giriftār eyleme (BM19a-13)

Öldüm bu ğamdın kim ğamın, min hāşşe kıl bar **irken**, ol

Bilmen ni hikmet irdi kim ‘uşşāk üze ‘ām eyledi (BM22b-15)

-mAstIn (burun)

Geniş zamanın olumsuz -mAs ile ayrılma durumu ekinin birlikteliğinden oluşur, “*burun*” edatıyla birlikte gelerek eklendiği fiillere “-madan önce” anlamı katar. Az kullanılan bir zarf-fiil ekidir: *ot yağar yer taptı öyni menzil êt-mestin burun* “evi menzil etmeden önce ateş yakacak yer buldu” (Nevayî), *kuşnu kim biryān êtiptür bismil êt-mestin burun* “bismillah demeden önce kuşu kebab etmiş” (Nevayî), *uruş-masdın burun* “savaşmadan önce”¹²¹

¹²⁰ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 160.

¹²¹ Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 160.

Men *ölməsdin* burun birsün şeker irni maŋa şerbet
Ni hāşıl birse Ferhād ölgenindin song Şīrīn halvā (BM6a-14)

Bağır kan, gonçe tig ağzın tilep hergiz *tapılmastın*
Kaçan ol gül bigin külgey, açılğay bu mu‘ammāsı (BM20b-9)

-mAyIn

Menfî zarf-fiil eki –mayın ‘dır. Anlam Harezmi Türkçesindeki gibidir. Bu zarf-fiil çoğunlukla –may zarf-fiil olarak kısaltılır.¹²²

Eklendiği fiillere “-madan” anlamı katar, *açılmayın* “açılmadan”, *étmeyin* “etmeden” (*bu Şibānī nālišin fehm ét-meyin ‘ayb étmenğiz* “bu Şibani’nin inleme sebebini anlamadan ayıplamayınız” -Şibani), *fıkr ét-meyin* “düşünmeden”, *kêngeş kılmayın* “istişare etmeden”, *tök-meyin* “dökmeden” (*tökmeyin kan n’ëylesün ol katil ü hün-h’âr köz* “O katil ve hunhar göz kan dökmeden neylesin” Nevayî), *tın-mayın* “durmadan” (*eşk ornığa tınmayın akar kan* “Gözyaşı yerine durmadan kan akar” Nevayî), *yık-mayın koymas* “yıkmadan bırakmaz”¹²³

Āh urup ‘ışkıngda yir kök günbezini köydürür
Ehl-i zāhir anıng aşlın *bilmeyin* aytur buğār (BM2a-3)

Āfitāb-ı hāverī mihriŋ zerre *tınmayın*
Kök atı üzre minip tün kün yiler ol şeh-süvār (BM1b-8)

Bildiler yüzün körüp Sekkākī hālın, *sormayın*
Hāşşa u ‘ām u şeh-r ü dih, dānā vü nādān yığladı (BM23b-5)

¹²² Eckmann, János, “Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s.100.

¹²³ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 161.

Bir kün murād *tapmayın* ölmeklik içre hîç
Sekkâki'ning cihānda tapılmas ber-ā-beri (BM27b-15)

‘İşk işin Sekkâkī evvel *bilmeyin* āsān körüp
Āhırı öz cānınınğ işini düşvār eyledi (BM29b-8)

İrür her ğonçe ma‘ nā içre şad-batn-ı mu‘ ammāyī
Şabā fikr *itmeyin* nidin açar andağ mu‘ ammānı (BM11a-9)

-<U>p

-(I,U)b/ -(I,U)p’lu zarf-fiil, bağılı bulunduğ u esas fiildeki hareketten biraz önce gerçekleşmiş olan bir hareketi karşılar. ¹²⁴

Türkiye Türkçesinde-(y)ıp/ -(y)ip, -(y)up/ -(y)üp biçimleriyle kullanılan bu ek iki cümleyi, temel cümle ve yan cümleyi birbirine bağlama göreviyle kullanıldığı gibi yüklem niteleyicisi olarak da kullanılır. ¹²⁵

Çağatay Türkçesinde ünlüyle biten fiillere çoklukla yardımcı ünlü almadan gelir. Birleşik fiillerde bağlayıcı olarak da kullanılır. ¹²⁶

kuç-up “kucaklayıp” (*Cān-ı şīrīn tēg kuçup öpüp uyusam tā seher* “tatlı can gibi kucaklayıp öpüp ta seher vaktine kadar uyusam” -Gedâî), *muñgurga-p* “inleyip, sızlanıp” (*hicr deştide muñgurğap kalmış erdi hāste cān* “bu hasta can, ayrılık çölünde inleyip kalmıştı” -Hüseyn Baykara), *susa-p* “susayıp” (*yolunğda susap açıp tapқанım budur habīb* “ey sevgili, senin yolunda susayıp acıkıp bulduğ um buldur” Şibanî), *tile-p* “dileyip” (*her nē ki tilep ēdi müyesser boldı* “her ne dilediyse kabul oldu” -Babur), *yastan-ıp* “yaslanıp” (*yastanıp külhan küliğa boldı bu rüsvā köngül* “bu gönül külhan külüne yaslanıp rezil oldu” Yusuf Emirî), *yükle-p* “yükleyip” (*andın körgenler barça araba yasap olcalarını yüklep kaytdılar* “ondan görenlerin hepsi araba yapıp ganimetleri yükleyip döndüler” Ebulgazi Bahadır Han)

¹²⁴Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.999.

¹²⁵Bayraktar, Nesrin, Türkçede Fiilimsiler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s.144.

¹²⁶Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 161.

Raq̃b haddidin *asıp*, qanımğa *susap* ayur

Anıng qara qanını bey bir içse-men qana (BM17b-15)

Kān u deryā qahrıng otında *köyüp* qaynap taşar

Birisining bağı qan u biri her dem bī-qarār (BM2a-1)

Hādiyā evvel kamuğnı *kigürüp* öz yolunğa

Vaqt-ı āhır bolsa, imān birle dünyādın çıkar (BM2a-12)

Her birining ayaknı *öpüp* ‘özrler *qolup*

Tapsaᅡ maᅡalnı H̄vāce qaşıda olar bile (BM3b-3)

Cihāndın Ehrimen *kitip* musaᅡᅡar bolğay ins ü cān

Kim uş taᅡtını yıl *kötrüp* Süleymān-ı zamān kildi (BM4a-7)

Köngüller boldı ᅡoş rüşen, *körüp* qalmadı bir zerre

Qaraᅡgğuluk kitip ᅡālī, çü ᅡürşīd-i zamān kildi (BM4a-12)

Tavar u koy bigin düşmen *körüp* baᅡtıᅡ kavīsini

Öz ilgin baᅡlap allıᅡğğa za‘īf ü nā-tüvān kildi (BM4b-4)

Seniᅡ bezmiᅡde *kiltürüp* işikke Zühre'ni gerdün

Didi tendā idiᅡ, ednā kenīzek medᅡ-ᅡvān kildi (BM4b-13)

Qılıç yaşnatsaᅡ uruşta, anıᅡkī şu ‘lesin düşmen

Körüp aytur kamuğ, hey hey qaçıᅡ, berq-ı yaman kildi (BM5a-1)

Lāle yaᅡqaᅡıᅡnı *körüp* nidin kızardı dise kān

Ol hem bu ᅡasret otıda min tig yana köygen irür (BM5a-11)

Körüp közüᅡni a‘dāniᅡ başında maᅡzı tiprendi

Ni yirge bargusın bilmes bolup bī-hūş u bī-pervā (BM6b-9)

Luţf u ihsānıng **körüp** āzādeler boldı ‘abīd
Boldı lar hoş hulkunğa barça cihān ehli ‘ibād (BM7b-9)

Ƙoyan, tülkü, keyik, arğar senıng ‘adlıngda uşbu kün
Peleng, bars u böri, arslanı kâc **urup, sürüp** Ƙavlar (BM10b-3)

Nesīm-i şubḥ-dem her dem ölüg tirgüzdi dem birle
Uşol Ƙutluğ nefes gūyā **körüptür** irdi ‘İsā'nı (BM11a-3)

Sözüp köz ƘapaƘın nergis Ƙıya baƘsa, Ƙıyāmetler
Ƙılur ol şekline meftūn ūlu'l-abşār u ābānı (BM11a-12)

Çemenğa körse bir tersā **körüp** sünbülde HāƘ şun‘ın
Müselmān bolup igindin üzüp salgay çelīpānı (BM11a-13)

Gülistān şahnını körseñ birer Çay suyu üstinde
Sağınğay-sin **töşüptürler** bedizlig sebz kemḥānı (BM11b-3)

Uğan her yılda yaz **kitrüp** bizep gül birle yir yüzün
Cihānda bāƘī tutƘançā bu tört ūm yitti ābānı (BM12b-7)

Çiçekleri aladur hūş reng ü bŷy bile
Meger **önüptür** olarıng Ƙaşında mihr-giyā (BM13a-9)

İlingde mu‘ciz-i Mūsī'ni **körgüzüp** nīzenğ
‘Aşā çü şüret ü ma‘nāsı içre ejderhā (BM13b-13)

Yā leţāfet gülşenindin gonçe bilgürdi küle
Gül çemen içre anıng luţfın **körüp** boldı gül-āb (BM14a-12)

Mühre-pīrüzī mükellel Ƙıldı dür birle felek
İvrülüp yörir, kitürgeli Ƙılur, oşşar hicāb (BM14b-4)

Nuql u mey mecliske kilmes bolğalı bağı *bişip*
Hasret otı üzre *ivrülüp* köyer dāyim kebāb (BM14b-8)

Köngül şeker bigin ağızng *körüp* ‘adem boldı
Ayıtmadıng bir ağız,ey faķir-i hiç-kāre (BM16b-1)

Āhır bī-gāne tip giryān işikingdin kavarsang
Küler yüz *körgüzüp* evvel kişini āşinā kıılma (BM17a-5)

Köz irning ü tişing *körüp* evvel nazarnı yığmadı
Āhır çıķarsa la‘l u dür, ni sūd uşal ‘ummānıma (BM18a-6)

Gül gonçe bolur, körse yüzini çemen içre
Titrer *körüp* ay ingini şem‘ encümen içre (BM18b-12)

Tüm bile küle keçting, *körüp* ağızngda leţāfet
Kān kııldı bağır gonçe-i ħandān,çemeninde (BM19a-7)

Ķaddingni *körüp* serv-i sehī irğayu başnı
Ķaldı tikelip bī-ħod u ħayrān,çemeninde (BM19a-8)

Nār tig yangaķing şu‘lesin sin *körgüzüp* ağıyārga
Ķayret otı içre yana bağırmnı biryān eyleme (BM20a-8)

Yüz *ivrüp* gül, yüzüng birle talaşmış bāğda, zībālık
Anı yüz pāre kııl andaķ yana bir bolmasun yağı (BM21b-14)

Engingni ārzular dāyim *töküp* eşkini Sekkākī
Taşıptur yā aning kıanı, yā tartar anda toprağı (BM22a-2)

Kim *körüp* nergis bigin köz birle gül tig yüzini
Yilge birip ‘aql u fehmin, mest ü ħayrān kıılmadı (BM22a-5)

Körüp Sekkākī'ning sarıg yüzün her dem küler irdi
Hudāyā, sin müferriḥ kı̄l anġa bu za'ferānımnı (BM22b-11)

Hīç devā yoġ derd kim cānımda bar, anı **körüp**
Tonrı çāk itti ṭabīb ü dārū, dermān yıġladı (BM23a-14)

İşikingde it bigin yattım niçe yıl **kurulup**
Uşbu ḥalımnı **körüp** kāfır, müselmān yıġladı (BM23b-3)

Bildiler yüzün **körüp** Sekkākī ḥālın, sormayın
Ḥāşşa u 'ām u şehr ü diḥ, dānā vü nādān yıġladı (BM23b-5)

Bustān gül, yüzünġni **körüp** köp **uftanıp**
Yüzi kızardı, kördüm anıġ infı 'alını (BM23b-8)

Mini bī-gāne tip āḥır sürer irmiş işikindin
Küler yüz **körgüzüp** evvel ni işke āşınā kıldı (BM24a-11)

Ol tişing ü irningni **körüp** bir küleringde
Bu ikki közüm la'l u güher baḥrı vü kanı (BM25a-6)

Körüp ḥurrem yüzünġ yazın közüm ḥoş aġturur seyli
Eyā serv-i sehī, kılgıl aġar su sarı bir meylī (BM25b-13)

Közümünġ yaşı dür yanġlıġ ayakıġġa tüşer her dem
Bu pir üstāḥlıkıġn **kiçrüp** yap anıġ 'aybına zeyli (BM26a-3)

Zülfünġ tuzakġa miġ bile itse, ni taġ, Sekkākī'ni
Veh kim **körüp** taptı ḥalāş, ol dāne birle dāmı (BM28b-1)

Hür tig yüzünġni körgeli dīvāne boldı miġ perī
Zühre **körüp** közleringde cān birle boldı müşteri (BM29a-3)

'İş işin Sekkākī evvel bilmeyin āsān **körüp**

Ähırı öz cānınıᅡ işini düşvār eyledi (BM29b-8)

Sin ni yaᅡlıᅡ ādemī-sin kim yüzüᅡ körse közüm
Yitkürüp her laᅡza deryā ᅡark iter insānnı (BM30a-4)

Mecliste tirdedi yüzüᅡ üzre **körüp** ‘arak
Meşşāta şīşe içre yaşurdı gül-ābnı (BM30a-13)

Ol piste yaᅡlıᅡ aᅡzıᅡ u la‘ıᅡ meyın **körüp**
Yākūt didi teşne-cigerler şarābnı (BM30a-15)

Lebiᅡ mey[i] bile ösrük közüᅡ **körüp** zāhid
Kebāb kıldı cigerni vü ornı meh-hāne (BM17b-14)

Ay eger öz baᅡrına ᅡoymadı ‘ışkıᅡ daᅡını
Ni üçün gāhī **tolup**, gāhī bolur zār u nizār (BM1b-7) -sayfa 90

Āfitāb-ı ᅡāverī mihriᅡ zerre tınmayın
Kök atı üzre **minip** tün kün yiler ol şeh-süvār (BM1b-8)

Ger felek irmes senıᅡ ‘ışkıᅡ yolu ser-geştesi
Şufiler tiᅡ çarᅡ **urup** indin kizer her bir diyār (BM1b-9)

Āh **urup** ‘ışkıᅡda yir kök günbezini köydürür
Ehl-i zāhir anıᅡ aşlın bilmeyin aytur buᅡār (BM2a-3)

Enbiyā vü mürselīn ᅡalka **tutup** oltursalar
Barça bir engüşteri vü sen olar ara negīn (BM2b-10)

ᅡuddām-ı ᅡızmetide bu miskīn du‘āçıdın
Yirge yüzüᅡ **ᅡoyup itip**, ey dōst, köp du‘ā (BM3b-2) sayfa 102

Kirgil daᅡı edeb bile ᅡol **ᅡavşurup turup**

Yirge **baķup** cemī'-i yüzüñni tutup hayā (BM3b-4)

Mundak tirig **bolup** yörügünçe i kākī
Sekkākī bolsa irdi ol işikte hāk-i pā (BM3b-14)

Ulusķa toy birür bolsañ **ķoyup** altun, kümüş girde
Muraşsa' yinçüler birle felektin ikki h'ān kildi (BM4b-15)

Cihānda ķarnlar tirig **bolup** 'izzet bile turģıl
Ezel vaktıda çün atıñ Şeh-i şāhib-ķırān kildi (BM5a-7)

Öçükken arslan tig **bolup** her birisi şaflar yarar
Sāmī, Nerīmān mu diyin, yā Rüstem-i destān irür (BM5b-11)

Bu pür-laķīf iştin yana **yarlıp** 'adūnıñ zehresi
Yir birle kök, encüm bile aķter ańģa şādān irür (BM5b-12)

Şāhā, bu yay u yaz u küz, kış resmi dünyāda **bolup**
Ot birle yil, topraķ bile su 'unşurı insān irür (BM6a-5)

Ķörüp közüñni a' dānıñ başında maģzı tiprendi
Ni yirge bargusın bilmes bolup bī-hüş u bī-pervā (BM7b-9)

Bu leşler yitkenin körsenģ **yasap** a' dānıñ üstige
Sağıñgay-sin çerig irmes meger gürz ü sinān kildi (BM4b-2)

Uşal kün kim iki leşker **turup** birbirine ķarşu
Yasap şaflarını bir birdin tileyü başlasa heycā (BM7b-6)

Hüblar çü **yasap** yüz, yasalar zülf çerigin
Bilgülüg irür yüzüñģ, ey şāhım, tümen içre (BM19a-1)

Nür baħrıdın arıĝ zātınĝ irür dürr-i yetim

Ni **dip** aytayın anıĝ tig gevher aşlın mā vü ĩn (BM2b-5)

Şehā, luĝfunĝı tapķam **dip** du ‘ācı bende Sekkāķı

Bilin cānı bile **baĝlap** bu ĥıdmetĝa revān kildi (BM5a-4)

Cihānda nā-ħak iş kiĝti digen ĥod yoķ, meger dem dem

Şurāķı sākıdin ķılĝay ĥarām ķan tōkti **dip** da ‘vā (BM7b-3)

Alıp gül yüzidin burķa ‘ yakın bülbulĝa körgüzdi

Yoķ irse ol ni dip ķılĝay bu munĝa şür u ĝavĝanı (BM11a-8)

Sözüm mu ‘ciz irür, def itmes, anı mekr **idip** ĥāsıd

Ķaçan siħr itiben yengdi uşal Fir ‘avn Mūsā'nı (BM12b-4)

Ey ĥüsn genci, bu za ‘ıf könglümni vırān eyleme

Yüz üze zülfünĝ **taĝıtp** ‘ömrüm perışān eyleme (BM20a-6)

Her nākes-i ĥüsn yüzine ĥoş tāze gül yanĝlıĝ **külüp**

Baĝrımnı her dem ĝonĝe tig ĥasret bile ķan eyleme (BM20a-7)

1.1.3.İsim-Fiiller

Çaĝatay Türkçesinde -mAK eki vardır. Türkiye Türkçesinde -mA ve -İş ekleri ise fiilden isim yapım işleviyle kullanılmaktadır.

-mAK:

Fiillerin hareket adlarını yapan ektir.¹²⁷

Gabain, Moğolcadan ödünç alındığını düşündüğü -mAK ekinin Eski Türkçede başta soyut isimler olmak üzere çeşitli isimler türettiğini belirtir: *u~~k~~ma~~k~~* “akıl, görüş, fikir” (*u~~k~~-* “anlamak”), *tüzülmek* “sükûnet” (*tüzül-* “tüzelmek, bir sıraya gelmek”), *ölmek* “ölme” (*öl-* “ölmek”) vb.¹²⁸

Karamanlıoğlu, ekle ilgili olarak “Bugün de gramerlerde mastar eki olarak zikredilen bu ek, Kıpçakça gramerlerde de ‘fiilin sonunda zamir olmayan emir sigasına gelen başlıca mastar alâmeti’ olarak gösterilmiştir (bk. EH 108, 139, TZ 44b, 88a). Eklendiği fiilin kökünün iş veya hareketini gösteren soyut anlamda ve o fiilin mastarı adı verilen isimlerin yanında, bir iki örnekte somut anlamlı kelimelerde de rastlanmaktadır. Bunun aslında aynı ek olup olmadığını kesin olarak söylemek güçtür.” Açıklamalarında bulunur ve bazı örnekler verir: *alma~~k~~* “almak” (TZ 49b 5), *kelmek* “gelmek” (EH 108), *ketmek* “gitmek” (TZ 49b 5) vb.¹²⁹

arta-ma~~k~~ “geçip gitmek”, artur-ma~~k~~ “artırmak”, avla-ma~~k~~ “avlamak”, eşit-mek “işitmek”, sêv-mek “sevmek”, tégür-mek “ulaştırmak”, terge-mek “toplamak”, tıl-ma~~k~~ “parçalamak, dilmek”, yêtmek “varmak, ulaşmak”

Fiilin isim şekli olan mastarlar, normal yapıları ile fiildeki hareketi de gösterdiklerinden, hareket isimleri sayılırlar. -mAk eki, fiildeki soyut oluş ve kılışları adlandıran, onları ad durumuna getiren ektir. Ayrıca her fiile gelen bir yaygınlıktadır.¹³⁰

a. Türkçede istisnasız bütün isim kök ve gövdelerine gelen ve onları isimleştiren mastar ekidir. Bu ek, fiillerin hareket isimlerini yapar. Bu isimler kalıcı değil, geçici hareket isimleridir. Aynı ekin kalıcı isimler yapma işlevi de vardır.: al-ma~~k~~ “almak”, ayt-ma~~k~~ “söylemek”, bêrmek “vermek”, çıkar-ma~~k~~ “çıkarmak”, kèzmek “gezmek”, öçeş-mek “düşmanlık etmek” sormak.

¹²⁷ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 110.

¹²⁸ Gabain, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 53.

¹²⁹ Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, Kıpçak Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 42-43.

¹³⁰ Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.864

Eger bolsa belā ħublarnı *sivmek*

Ƙabül ƙıldım bu yolda mīng belānı (BM29a-14)

Yārımın köre *turmak* üçün ‘ömr tiler-men

Yoƙ irse mǎnga niške kirek ‘ömr uzaƙı (BM30b-6)

İrür çü Ĥuld-1 berīn ƙalmas içre yaylağı

Behişt içinde *uyumaƙ* revā mu, bir fetvā (BM12b-11)

Kiçe vü kündüz işim *yıƙlamaƙ*, küçüm zārī

Ğamīngdın özge kişi yoƙ ƙaşımda ğam-hvāre (BM16b-5)

Yoƙtın ikki dünyānı bar itküçi ol Bir ü Bar

Özni yoƙ *itmek* bile ‘āşıƙlarıĝā ifriħār (BM1b-1)

Derd ü ğam u renc yiyü *ölmek*

Sekkākīge boldı cān ĝızāsı (BM22b-3)

b. -mAK eki üzerine isim çekim ekleri alabilir: bar-maĝım “varma işim”, bol-maƙdın “olmaktan”, dē-mekdin “demekten”, kēt-mekke “gitmeye”, terk kıl-maƙnı “terk etmeyi” yıĝla-maƙdın “aĝlamaktan”¹³¹

Tā kim felek *cevrülmekindin* dünyāda kesb-i kemāl

Devr-i ƙamernīng lāzımı ĝāhī vü geh noƙşān irür (BM6a-7)

Yāhūd ĝül vuşlalarındın tikip bir ħil‘at-ı zībā

¹³¹ Argunşah, Mustafā, Çaĝatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 151.

Bu mecliste *kitürmekke* tiledim aşı-ı vālānı (BM11b-7)

Tüşti bu za‘îf cānımğa derdi

Ölmektin azın yoq-ol devāsı (BM22a-13)

Oqunguznuᅡg başaᅡıᅡğa köᅡgöl muştāᅡ u köz ‘āşık

Bular *talaşmaᅡın* boldı ol ikki ara ᅡan, ey cān (BM16a-8)

Aᅡız *aᅡmaᅡᅡa* yoᅡtur zehre, līkin

Niler yoᅡtur men-i miskīn iᅡinde (BM17a-13)

Köᅡglüm ili ᅡālını *sormaᅡᅡa* yoᅡ ᅡiᅡ iᅡtiyāc

ᅡayda ‘işᅡıᅡᅡ leşkeri yetti vü ᅡāret ᅡılmadı (BM21a-13)

ᅡıya *baᅡmaᅡtın* ösrütüti közüᅡᅡ maᅡmūr nergisni

Tutar ᅡıᅡᅡ ᅡonᅡe aᅡᅡıᅡᅡᅡa özin, ol sözler irmesni (BM28a-2)

c. -mAK eki üzerine +LIK isimden isim yapma ekiyle genişleyerek isimler yapar. Bu isimlerde üzerine isim çekim ekleri alabilir:

Bu ek, -mAᅡ isim-fiil eki ile +lıᅡ / + lik isimden fiil yapma ekinin birleşmesinden oluşmuştur.

Bu ekin, Orhon Türkçesinde kullanımına rastlanmamıştır. Uygur Türkçesindeki örneklerde de isimden isim yapma eki +lıᅡ ile deᅡil, isimden sıfat yapan “ +lıᅡ (> IU) ” Eki ile kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde -mAᅡ /-mek ekinin isimden soyut isim yapma ekiyle birleşmiş kullanımlarına rastlanır.

Harezmi Türkçesi döneminde ekin +lık / + lik isimden isim yapma ekiyle genişlemiş biçimi sıklıkla görülür. Türkiye Günümüz Türkçesinde ekin kullanımı yoktur.¹³²

Eylemlik, fiil gövdesinin karşıladığı eylemi (süreci, durumu) nesne imgesinde temsil eden, zaman ve eden anlam birimciklerinden yoksun fiil şeklidir. Eylemliğin anlamı, salt eylem ya da salt nesne değil, nesneleştirilmiş eylemdir.

Eylemlik ulamı, işlek ve verimli –mEk, -mE, -(y) İş işlek, fakat verimsiz –mEklîk şekillerini içeren ad şekilleri topluluğudur¹³³.

Til açtı bende tig süsen kıpup âzâd ornındın

Oğumaqlıqqa şeh medhin yasadı kıdd-ı bālânı (BM11b-8)

Dīvâne **bolmaqlıq** tiler könglüm çü ol reşk-i perî

Dīvânelerniň boynuna zülfini zencîr eyledi (BM25a-15)

İmdi **tüzmeqlik** kirek elbette işret sâzını

Döstka çün şādîlık kildi vü düşmenğa ‘azâb (BM14b-6)

Bir kün murâd tapmayın **ölmeklik** içre hîç

Sekkâki'niň cihânda tapılmas ber-â-beri (BM27b-15)

Bu ek, birkaç kelimedede alet ve nesne adları türetmiştir: baş-mak “ayakkabı”, çak-mak “çakmak”, ét-mek “ekmek”, kay-mak “kaymak”, soğ-mağ – soğ-mak “ana yoldan ayrılan patika yol”, yar-mak “akçe”, yaş-mak “başörtüsü”, yè-mek “yemek, yiyecek”

Divanda gördüğümüz örnekler:

¹³²Bayraktar, Nesrin, Türkçede Fiilimsiler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s.19-23.

¹³³Deniz Yılmaz, Özlem, Türkiye Türkçesinde Eylemsi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.65.

Yimekindin(yemek), örmekçi(örümcek), yaraşmağ(dostluk), barmağ(parmak) gibi örnekleri görülmüştür. Bu da ekin aslında uzun zamandır kullanıldığına işaret eder çünkü bir ekin kalıcı isim yapabilmesi için uzun bir zaman diliminde kullanılmış olması gerekir.

Def tabānçe *yimekindin* gūyiyā kirlip yatur

Ney nefes almasığdın āhırı köğüsü tāb (BM14b-9)

Dōstlarınğ allıda yir tig pest Hayber kal'ası

Düşmeninğ define *örmekçi* ivi hışn-ı hasīn (BM3a-4)

Yaraşmağ içre irür mūm u uruş içre pūlād

Anınğ kılıçı harīfi ni Türk ü ni Deylem (BM8b-4)

Ayting ol köz üzre *barmağ* uruban alsun nefes

Kim, anğa her gūşede tutsun kulağını rebāb (BM14b-10)

Barmağınğ kılsa, işāret, ikki nolur kökte ay

Bir avuç toprağnı saçsañ tartar a'dānıñ közin (BM3a-2)

1.2. FİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

-A-:

Çoklukla tek heceli fiil köklerine gelerek pekiştirmeli fiiller türetir.¹³⁴

Eklendiği fiilden pekiştirme fiilleri türeten ektir.¹³⁵

¹³⁴ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 114.

¹³⁵ Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.124

Banguoğlu, ek ile ilgili olarak Eski Türkçede berkitme eki olarak gelen –gA ekini damak sesini düşürmesiyle gelmiş bir ek sayılabilir, ifadesini kullanmaktadır.¹³⁶

sürt-e- “sürümek”, *taᅅg-a-* “bağlamak, tutmak”, *tark-a-* (<*tar-ıᅅ-a-*) “dağılmak”, *tart-a-* “çekmek, tartmak, oymak”, *télber-e-* “delirmek”, *ürk-e-* “ürkmek, korkmak”

Barmaᅅıᅅg kılᅅa, iᅅāret, ikki nolur kökte ay

Bir avuᅅ topraᅅnı saᅅsaᅅg *tartar* a‘dānıᅅg közin (BM3a-2)

Engıᅅni ārzūlar dāyim tōküp eᅅkini Sekkāᅅ

Taᅅıptur yā anıᅅg ᅅanı, yā *tartar* anda topraᅅı (BM22a-2)

Bizni raᅅᅅbler *öltüredür*, yoᅅ saᅅga ᅅaber

Ey vāy, niᅅ tartalı itler mecālını (BM23b-12)

-Ar-:

Geᅅiᅅsiz fiillerden geᅅiᅅli fiiller türetir.¹³⁷

Ünsüzle biten fiillere eklenerek onlardan geᅅiᅅli ve ettirgen çatılı fiiller teᅅkil eden ektir. Fazla iᅅlek deᅅildir. Faktitif ekleri denilen bu ekler oldurma ve yaptırma ifade ederler. Yani olma veya yapma ifade eden fiillerden oldurma veya yaptırma ifade eden fiiller yaparlar. Onun iᅅin bu eklere oldurma ve yaptırma ekleri adını verebiliriz. İᅅte –r- eki bunlardan biri, yani oldurma ve yaptırma ektir.¹³⁸

ᅅıᅅ-ar- (< *taᅅ+ıᅅ-ar-*), *ᅅayt-ar-* “döndürmek”, *két-er-* “gidermek, yok etmek”, *ᅅop-ar-* “koparmak”

¹³⁶ Banguoğlu, Tahsin, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s.276.

¹³⁷ Argunᅅah, Mustafa, Çaᅅatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 114.

¹³⁸ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul, 2013, s.203.

Köz irning ü tişing körüp evvel nazarnı yıgmadı

Āhır **çıkarsa** la'1 u dür, ni sūd uşal 'ummānıma (BM18a-6)

Ƙılıçingnı **çıkār**, çap sal itinge

Mini tutğunça mundağ Ƙın içinde (BM17a-14)

Saçing çininga geh geh şāne ursang

Çıkār bir tārı yüz ming çin içinde (BM17a-10)

Yüzüng devrinde közlerim gehī la'1 u gehī lü'lü'

Çıkarur, körse bu şan'at, uyalar baır u kân, ey cān (BM16a-12)

'Āsir-i 'iştirin **çıkārıp** müstahaklarğa birür

Andın o... tiler āri 'asel, Ƙand u nebāt (BM15b-8)

Hādiyā evvel Ƙamuğnı kigürüp öz yolunga

Vaqt-ı āhır bolsa, ĩmān birle dünyādın **çıkār** (BM2a-12)

Āşī ümmetining penāhı yā Şefī'e'l-müznibin

Cehl çāhıdın **çıkārğa** sünneting ģablu'l-metin (BM2a-14)

-Aş- (< -A-ş-):

tut-aş- “tutuşmak” (*fırāğın otı ger bat tutaşsa tangermes.* Nevayî)

Oğunguznuğ başağınğa köngül muştāk u köz 'āşık

Bular **talaşmağın** boldı ol ikki ara Ƙan, ey cān (BM16a-8)

Sîm tig sakakı ol yangakı lâyıķı,ârî

Aķ alma *yaraşur* bu kıızıl nâr qaşında (BM18b-7)

-DÜr-:

Etken ve ettirgen fiiller türetir. Yaygın bir kullanıma sahiptir. Ekin ünlüsü yuvarlaktır.¹³⁹

Eki ayrı ettirgenlik kaynaşmasından oluşan –Dİr-/ -Dur- eki Türkiye Türkçesinde işlek eklerden olup ünsüz geçişli vegeçişsiz fiil kök ve gövdelerine gelerek “oldurma” ve “yaptırma” bildiren geçişli fiiller türetir.¹⁴⁰

aķ-tur- “akıtmak”, *al-dur-* “aldırmak”, *as-tur-* “astırmak”, *bil-dür-* “bildirmek”, *ên-dür-* “indirmek”, *ês-tür-* “estirmek”, *kê-tür-* (< *kêl-tür*) ~ *kêl-tür-* (*büstândın eyle kim gül yaфраğın su keltürür* - Nevayî), *kêy-dür-* “giydirmek”, *koy-dur-* “koydurmak”, *köy-dürmek* “yakmak”, *oķut-tur-* “okutturmak”, *ol-tur-* “oturmak”, *öl-dür-* “öldürmek”, *sın-dur-* “kırmak”, *foldur-* “doldurmak”, *yağ-dur-* “yağdırmak”, *yan-dur-* “döndürmek”

Yâr qarşusıda *olturuban* bâde içeli

Çıksun köre bilmes kişiniġ ikki qarakı (BM30b-8)

La‘lınġa kanımnı töktüġ disem, *aytur* ol küle

Öz közüġ tökti kanıġ, kılma maġa bühtännı (BM30a-8)

Terâne başladı bülbül, gül *olturup* ser-hoş

Maķâm tuttı birev ġâh zîr ü ġâhî bem (BM8a-4)

¹³⁹ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 114.

¹⁴⁰ Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.126.

Enbiyā vü mürselīn halka tutup *oltursalar*

Barça bir engüşterī vü sen olar ara negīn (BM2b-10)

Sin şecā‘at bīşeside gūyiyā bir şīr-sin

Sındurur-sin gerdenin, her tülkü kim kılsa ‘inād (BM7b-4)

Sekkākī yıglap köz yaşın yaz yamğurı tig *yağdurur* (BM18a-9)

Yetkürgil anı,ey şabā yūzi güli handānıma (BM18a-10)

Men bir kul irür-men sangā dūnyāda bahāsız

Yandurğalı asrı dağı izdeme bahāne (BM16b-9)

Ni taᅅg zūlfūᅅg eger mini yoldın *azdursa*

Cihān,halkı irür uşbu yolda güm-rāhı (BM20b-3)

Aydur sening allıᅅg bu kün bir hābeşī kul

Tansa yüzide zāhir irür dāᅅ-ı nişānı (BM25a-9)

Zūlfūᅅg bile ᅅamzeng çerigi köᅅglüm ilini

Toldurdı belā birle vü memlū fiten itti (BM26a-8)

Aᅅzıᅅg közūᅅge piste vü bādām özini tiᅅg tutsa

Aᅅzını *sındur* pisteniᅅg, yar ortadın bādāmı (BM28a-15)

Āh urup ‘ışkıᅅgda yir kök günbezini *köydürür*

Ehl-i zāhir anıḡ aşlın bilmeyin aytur buḡār (BM2a-3)

Nār tig yaḡaḡıḡ al bile baḡrımḡa ‘ışḡ otın yaḡıp

Köydürdi ‘ūd tig ot üze cānımın ḡālınḡ ‘anberi (BM29a-4)

Köydürse ni tang ‘ışḡ otı Sekkāḡ vüçüdın

Nāçār köyer puḡte belī nār ḡaşında (BM18b-10)

Ḥekīm emr ḡılur şabr u ‘ışḡ nehy iter

Cānımın **köydürür**, örter bu āmir ü nāḡī (BM20b-1)

İ yüzi āyīne, eymen köḡülnüḡ āhındın

Munüḡ bigin ḡışınıḡ, **köydürür** cihān,āhı (BM20b-2)

Türkāne ır ırlaḡınça, anıḡ

Köydürdi mini yalay-bolası (BM22b-1)

Mini bir niçe kün mundaḡ zemāne **köydürür** bolsa

Cihānda tapmaḡay hergiz ḡişi nām u nişānımın (BM22b-7)

Köydürdi ol ‘ūd tig üze cānımın ‘anber tig mening

Sīm tig saḡaḡıḡ ḡüiyā anıḡ işin ḡām eyledi (BM22b-14)

Cānı raḡīb, cebri bile **köydürür** müdām

Dil-ver cefāsa bolmasa, ni boldı ber-serī (BM27b-13)

Bağrımda dāğ yüz mīng anıng zülf ü hālıdın

Köydürdi mini ‘ūd bigin müşk ü ‘anberi (BM27b-14)

Nār tig yaŋgaķıng al bile bağrımğa ‘ışk otın yaķıp

Köydürdi ‘ūd tig ot üze cānımnı hālıng ‘anberi (BM29a-4)

Köŋlüme ot salma, oldur çün hayālıngğa otak

Nā-geh anıng süzişi **köydürmesün** mihmānnı (BM30a-5)

Köz köre yüz mīng belānı cānga kiltürdi köngül

İmdi **köydürsem**, ni hāşıl, qalb-ı nā-fermānnı (BM30a-6)

Otluq közüng kirişme bile **köydürür** ciger

Östrük irür [ü] saqlamas ottın kebābnı (BM30a-14)

Köydürdi köngül memleketin yār firāķı

Ot tig sunı sungıl, gam otın, öçreli, sāķı (BM30b-4)

-GAR-, -KAR-:

Geçişli fiiller türetir.¹⁴¹

Nadir kullanılan ettirgenlik ekidir. Aslı şekli –ğar /-ger olduğu halde, ses uyumuneticesinde –kar- /-ker- şekli de meydana gelmiştir.¹⁴²

büt-ker- “bitirmek, tamamlamak”, *öt-ker-* “geçirmek, feragat etmek”, *toy-ğar-* ~ *toy-ğar-* “doyurmak”, *tuy-ğar-* ~ *tuy-ğar-* “duyurmak”, *yat-ğar-* “yatırmak”

¹⁴¹Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 112.

¹⁴²Hacıeminoğlu, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.98

Firāvandur yaz u yay u küz ü kış uşbu taht üzre
Hezārān sāl u köp mäh u telim leyl ü nehār *ötker* (BM10b-11)

Ṭurraᅅ köᅅgöl şehrinde köpü āşüb u, ğavġa *konkarıp*
Cān mülkini ğāret kıtur her laħza zülfüᅅg leşkeri (BM29a-6)

-GUr-:

Geçişli fiiller türetir.¹⁴³

az-ġur- “azdırmak”, *sız-ġur-* “sızdırmak”, *toy-ġur-* “doyurmak”, *yēt-kür-*
“yetiştirmek, ulaştırmak” (*cānımġa ħarāret yētkürür* -Nevayî), *yat-ġur-* “yatırmak”,
yaz-ġur- “suçlamak”

Firāķiᅅ bütesi içre tenimni *sızġurur* her dem
Yüzimni altun itkeli ġamıᅅᅅni kīmiyā kıtur (BM17a-4)

Keyikniᅅ oġlaķı ķalsa yazıda, ‘adlıᅅᅅdın
İᅅinge kötrüp anasıᅅe *yitkürür* dırġam (BM9a-6)

Ger ol ‘İsī-nefes bir dem ķadem *yitkürse* deyr içre
Bu küᅅdin soᅅġra tapmaġay ķişi dārūġa tersānı (BM12a-2)

Sekkākī yıġlap köz yaşın yaz yamġurı tig yaġdurur (BM18a-9)
Yetkürgil anı,ey şabā yüzi ġülü ħandānıma (BM18a-10)

Cānım irnimge *yetkürdi* şeker irni temennāsı
Bilür-men,birġüsü yılge başımni zülfü sevdāsı (BM20b-7)

¹⁴³Argunşah, Mustafā, Çaġatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 114.

Anıñ zülfi sözi içre mening kışsam uzun boldı
Şabā ni boldı, *yetkürseng* anğa bu dāsitanımnı (BM22b-9)

Sin ni yanglıg ādemī-sin kim yüzüñ körse közüm
Yitkürüp her laħza deryā ğarq iter insānnı (BM30a-4)

-GUz-, -KUz-:

Geçişli ve ettirgen fiiller türetir.¹⁴⁴

Nadir kullanılan ettirgenlik ekidir.

er-güz- “eriştirmek”, *kör-güz.* ~ *kör-giz-* “göstermek”, *oltur-güz-* “oturtmak”,
tir-güz- “diriltmek”, *tur-güz.* “durdurmak” (*dēdi közüñ ħanını vaşlım ile turguzay -*
Nevayî), *ut-ħuz-* “ütmek, yenmek”

Ölügni *tirgüzürindin* şabā yili ħālī
Ağıznı açsa, dem-i ‘İsī’din urur ver-hem (BM8a-1)

Nesīm-i şubħ-dem her dem ölüg *tirgüzdi* dem birle
Uşol ħutluğ nefes güyā körüptür irdi ‘İsā’nı (BM11a-3)

Alıp gül yüzidin burқа‘ yakın bülbülğa *körgüzdi*
Yoğ irse ol ni dip ħılğay bu munça şūr u ğavğānı (BM11a-8)

Īıred sünbül bigin şeydā bolup nergis tig ösrügey
Eger *körgüzse* bir nesrīn uşal ruħsār-ı zībānı (BM11a-15)

¹⁴⁴Argunşah, Mustafā, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 115.

İlingde mu 'ciz-i Mūsī'ni *körgüzüp* nīzenġ
'Aşā çü şüret ü ma 'nāsı içre ejderhā (BM13b-13)

Yana bu mu 'cize *körgüzgüçi* mening zihnim
Şi 'rde sihr iter ü *körgüzüdür* yed-i beyzā (BM13b-14)

Serv ü güle *körgüzmeġil* ol add u adıngı
Men bülbül isem, sini çemendin küniler-men (BM16a-2)

Nār tig yašgaıng şu 'lesin sin *körgüzüp* aġyārga
Ġayret otı içre yana baġrımnı biryān eyleme (BM20a-8)

Mini bī-gāne tip āır sürer irmiş işikindin
Küler yüz *körgüzüp* evvel ni işke āşınā ıldı (BM24a-11)

-K, -IK-, UK-:

Pekiştirme ekidir.¹⁴⁵

Eski Türkçeden günümüze kadar gelen bu ek fiil tabanınınünlü sistemine göre ı,ı,ü,ü ünlülerinden birini alır.¹⁴⁶

aş-uk- “acele etmek”, *az-ık-* “yolu şaşırmaq”, *kaç-ık-* “daġılmak”, *sa--ın-* “sanmak, anmak”, *oya--* “uyanmak”, *tart-ık-* “çekilmek”, *tüz-ük-* “düzmeġ, düzenlemeġ”, *yara--* “yaramak, uygun olmaq”

Yok *sakındım* 'ālem-i üsünġde min tig bir gedāy

Bar imiş üsünġ bile köp şāhlarnıġ 'ālemi (BM31a-2)

¹⁴⁵ Argunşah, Mustafa, Çaġatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 115.

¹⁴⁶ Hacıeminoġlu, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.99.

-(I/U)I-:

Edilgenlik ve dönüşlülük ekidir.¹⁴⁷

Türkiye Türkçesinin en işlek eklerinden biridir. Meçhullük ve edilgenlik ekidir.¹⁴⁸

aç-ıl- “açılmak”, *adırl-* (< *adır-ıl-*) “ayrılmak”, *arı-l-* “yorulmak”, *ata-l-* “ad konulmak, adlanmak”, *ayrıl-* (< *ayır-ıl-*) “ayrılmak”, *bêze-l-* “bezenmek, süslenmek”, *biti-l-* “yazılmak”, *bit-il-*”ot bitmek”, *boya-l-* “boyanmak”, *uşa-l-* “ufanmak” (*eşk mevcide uşalsa peykerim veh ne 'aceb. Nevayî*), *kaşa-l-* “kapanmak”, *kat-ıl-* “katılmak, eklenmek”, *kêl-il-* “gelinmek”, *kes-il-* “kesilmek”, *kıl-ıl-* “kılınmak”, *köm-ül-*”gömülmek”, *oku-l-* “okunmak”, *onğa-l-* “iyileşmek, onulmak”, *sına-l-*”sınanmak”, *tanı-l-* “tanınmak, bilinmek”, *taya-l-* “dayanmak”, *toķu-l-*”dokunmak”, *tol-ul-* “dolmak”, *tök-ül-* “dökülmek”, *töşe-l-* “döşenmek”, *ula-l-*”büyümek”, *uşa-l-* “ufanmak”, *uza-l-* “uzamak, uzanmak”, *ük-ül-* “toplanmak, yığılmak”, *yak-ıl-* “yakılmak”, *yasa-l-* “düzülmek”, *yêt-il-* “varılmak, ulaşılmak”, *yık-ıl-* “yıkılmak”

Deşt ilidin Hâcî Tarhân'ğa *yetilse* bu gazel

Terk iter her beytîge âsûde dünyâsın sarây (BM21b-7)

Közüm yaşını tileding, *tökülse* yılduz tig

Meger bu fâl üze aķter ol zamân kiķti (BM27a-3)

Nâ-gehân alsa çomaķın ilgige heycâ küni

Sehmidin düşmen başı tig *ivrülür* yitti kıbâb (BM15a-5)

İşikingde it bigin yattım niķe yıl *ķurulup*

Uşbu ģalımını körüp kâfir, müselmân yıģladı (BM23b-3)

¹⁴⁷Argunşah, Mustafa, Çaģatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 115..

¹⁴⁸Hacıeminoģlu, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.100.

Nuql u mey mecliske kilmes bolğalı bağıri bişip
Hasret otı üzre **ivrülüp** köyer dāyim kebāb (BM14b-8)

Tam urdum min, **yıqlıgay**, sin ‘imāret eyleding
Gāh gāh andağ iş itkil, imdi bolmasun harāb (BM15a-13)

Niçe kılsun şabr āhır nuql, **yarıldı** içi
Niçe yutsun kan şurāhīde kadeh yanglık şarāb (BM14b-7)

Mühre-pīrūzī mükellel kıldı dür birle felek
İvrülüp yörir, kitürgeli kıllur, oşşar hicāb (BM14b-4)

Tüzildi munda uş imdi ki kār-ḥane-i Çīn
Kābā kadınğa tokıdı bu ḥāreni ḥārā (BM13a-10)

‘Adl mīzānı **tüzüldi**, rāstlar tapdı revāc
Fitne bāzārı bozuldu, tahtığa tüşti kesād (BM7a-13)

Tā kim felek **cevrülmekindin** dünyāda kesb-i kemāl
Devr-i kameranıng lāzımı gāhī vü geh noşşan irür (BM6a-7)

Boyung tig bütmedi bustān ara serv-i revān, ey cān
Yüzung tig hem **açılmadı** cemende gülistān, ey cān (BM16a-7)

Yazı vü tağı üze hoş **töşelmiş** atlas-ı sebz

Hıfāy kızları tig tāze gülleri ra'nā (BM12b-13)

Tişing düri talebinde közüm uluğ deryā

Tiyildi her dem aning içre oynar el-māhī (BM20a-15)

Közüm yaşını tileding, **tökülse** yılduz tig

Meger bu fāl üze ahter ol zamān kiçti (BM27a-3)

Niçe kılsun şabr āhır nuql, **yarıldı** içi

Niçe yutsun kan şurāhīde kadeh yanğlık şarāb (BM14b-7)

Bağır kan,gonçe tig ağzın tilep hergiz **tapılmastın**

Kaçan ol gül bigin külgey, **açılğay** bu mu'ammāsı (BM20b-9)

Ādemī irmes velī bar-ol aning on parmağı

Yā koy irmes, ni üçün tapmas **biçilmaqtın** necāt (BM15b-11)

Bu mevkib gerdi sürmesi **tapılmas** irdi birip cān

Körüng köz birle Hağ şun'ın kim uş hoş rāyegān kildi (BM4a-5)

-mA-:

Bütün fiillerin olumsuz biçimlerini yapar.¹⁴⁹

ayt-ma- “söylememek”, *bol-ma-* “olmamak”, *inan-ma-* “inanmamak”

Cān gāmingning otida köydi vü kül boldı yana

¹⁴⁹Argunşah, Mustafā, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 115.

Qalmadı Sekkākī'ning könglinda özge cān gamı (BM31a-3)

Kiçer hōd dünyāda 'ōmr ü gam u şādī vü zevk u 'ayş

İş itkil, **kiçmesün** zāyi' gül ü gül-zār-ı Nūqānī (BM11a-1)

Hāq anı devlet bile bākī vü pāyende tutup

Körmesün bu hānedān devr-i felektin inqılāb (BM14b-1)

Könglüme ot salma, oldur çün hayālīngğa otak

Nā-geh anīng sūzişi **köydürmesün** mihmānnı (BM30a-5)

Bir lahza **tinmadı** iki köz yaşı kaçresi

Ol baħr birle bolğalı bu özüm āşinā (BM3a-15)

Bular ilge kılıç nīze alıp heycāğa kirgende

Hīç iş **kilmedi** a' dādın, meger āh u fiğān kildi (BM4b-1)

'İşķ işin Sekkākī evvel **bilmeyin** āsān körüp

Āħırı öz cānīng işini düşvār eyledi (BM29b-8)

Fermān kılıçķa kılsāng, ol a' dānı kın içre kırar

Hayr işni te'hīr **itmegil**, bat kıl, çü hoş fermān irür (BM5b-9)

Uşbu ceşn ü uşbu tāk u uşbu eyvān u, sarāy

Körmedi devrinde Cemşīd ü Ferīdün u Qubād (BM7a-8)

‘Adl u dādı kim bu kün Sulṭān Uluĝ Big yōrittür (BM7a-9)

Körmedi Nūṣṣīn-revān ‘ömride andaĝ ‘adl u dād (BM7a-10)

Su‘āl kılsa saṅa sāyilī, cevābında

Kişi **işitmedi** luṭfungda lā, meger ki na’am (BM9a-1)

Riyāzī-hişt ü hikmet-raşad, İksīr ü Uqlīdes

Bedī‘ī vü şanāyi‘ni sening tig **bilmedi** anlar (BM10a-14)

Tiler kılsa ‘İrāk ehli ayaķı tofraķın **sürme**

Velīkin İsfehān ehli kıılır köp bu temennānı (BM11b-15)

Haķ anı devlet bile bākī vü pāyende tutup

Körmesün bu hānedān devr-i felektin inķılāb (BM14b-1)

Boyung tig **bütmedi** bustān ara serv-i revān, ey cān

Yüzüng tig hem açılmadı çemende gülistān, ey cān (BM16a-7)

Ey cāndın artuķ sivgenim, ķasd itme āķır cānıma

Raķm itkil, **öltürme** mini,nā-haķ kıılır-sin ķanıma (BM18a-3)

Otluķ közüng allından köp biryān kııldım cān u dil

Esrük hem ol kāfir, nidin meyl **itmedi** biryānıma (BM18a-4)

Yüzi ķara bolsun közüm, andın körer-min bu belā

Yoķ bolsun ol könglüm mening, hiç **ķirmedi** fermānıma (BM18a-5)

Ol zülf çiningā köngül tüşti,haťāsın *bilmedi*

Ey halk,bir Tengri üçü pend ayting ol nādānıma (BM18a-7)

Könglüm ivini bozdung u hergiz ‘imāret *ķılmadıng*

Ey hüsn genci, bir nazār ķıl bārī bu vīrānıma (BM18a-8)

Cān hecr otına tüşti yana, bizni *unitma*

Zülfüng bigi ķad boldı dü-tā, bizni *unitma* (BM18a-11)

ķurbān boluban vaşlıng üçün şükr ötegey-biz

[Öt] pāk bu maħaldın şanemā, bizni *unitma* (BM18a-12)

Yoķ irdi rizā, kitkeli bir laħza ķaşıngdın

Sindin çü yıraq saldı ķazā, bizni *unitma* (BM18a-13)

Nār tig yangaķıng furķatı içre köngül ü cān

Ol köydi cüdā vü bu cüdā, bizni *unitma* (BM18a-14)

‘İsī demining bar eşeri her nefesingde

Cān derdine ey halk-ı devā, bizni *unitma* (BM18a-15)

Hicrān ivining küncin alıp kiçe vü kündüz

Zülf ü yüzüng tilde şenā, bizni *unitma* (BM18b-1)

Nidin bilür il mini ol ay ‘āşıkıdur tip

Çün *sözlemedim* hîç der ü dîvâr kaçında (BM18b-9)

Bu şîve bile sin yöriseng bir çemen içre

Hür *yörimegey* allına rıdvan çemeninde (BM19a-6)

‘Işk pervâzı kıılır könglüm kuşu, men ‘ *itmegil*

Terk bolmas bu, hevâ, titse süngelimni Hümây (BM21b-8)

Sin bağışladıng kanın Sekkākīning, yok yazuķı (BM21b-9)

Bu bağışlağan bile *öltürmegil* behr-i Hudây (BM21b-10)

Ey közüm, bir dem dem ur, bağırında hîç kan *ķalmadı*

Vey belâ rahm it, tenimde kayğudın cān *ķalmadı* (BM22a-4)

Kim körüp nergis bigin köz birle gül tig yüzini

Yilge birip ‘aql u fehmin, mest ü hayrān *ķalmadı* (BM22a-5)

Tün çemen içre niķābın almış ol gül yüzidin

Gonçe yanglık çāk *bolmağan* girībān *ķalmadı* (BM22a-6)

Kān u deryānı hacil kıldı közümnüing şan ‘atı

La ‘l u, dūrğa hod ayak astında hîç san *ķalmadı* (BM22a-8)

Ey dōstlar, mini tirig *dimeng* körüben şüretim

Köp boldı cānım alğalı ol könglüm alğan ārzūsı (BM23a-10)

Köz yaşı yıǵlayu tüşeyin dir ayakıng̃a

Bilmen nidür tapuǵda bu säyil su'älını (BM23b-14)

Her laħza Qāf tig kilür allımǵa qayǵu, āh

Sekkākī'ning̃ ni **körmedi** bu qattıǵ alını (BM23b-15)

Vişāling̃ şükrini **bilmedim**, ey cān, lā-cerem gerdün

İşiking̃ tofrağın hālī közümge tütüyā kıldı (BM24a-14)

Körmedim, ey kırǵuy qarak, gamzenǵ bigin közi qara

Qılça cānımnı alǵalı ni munça tedbīr eyledi (BM25a-13)

Közüm bu ĥasta ciger qanını töker her dem

Ol ikki arasına **bilmedim** ni qan kiçti (BM27a-5)

Her gedāning̃ zāhirin körsenǵ perīşān, zīhhār

Sin anı ĥor **körmegil**, ma'lüm irmes niyyeti (BM27b-3)

Şimşād u serv uyalǵandın baş **kötermegey**

Bustānda bir ĥırāmlasa qadding̃ şanavberi (BM27b-11)

Hele Sekkākī miħnet din melül **bolma**, āħır bir kün

Ĝarībler ĥālını sorǵay Muǵışū'd-dīnū ve' d-dünyā (BM7a-2)

Ruħ u zülǵ ü menǵ ü qaddıǵa aning̃ **bolmadı** hem tenǵ

Tolun ay u ara t n   kızıl l le bile ‘ar‘ar (BM9b-5)

Tam urdum min, yıkılğay, sin ‘im ret eyleding

G h g h andağ iş itkil, imdi **bolmasun** ar b (BM15a-13)

ılding evvel berg-i gül yanglıg k ng lni luft idip

Bolmasun imdi dil özür,  hır özür eyleme (BM19b-2)

T n emen ire niabın almış ol gül yüzidin

Gone yanglık ak **bolmağan** gir b n almadı (BM22a-6)

Yüz ivr p g l, yüzüng birle talaşmış b ğda, zib lık

Anı yüz p re ıl andağ yana bir **bolmasun** yağı (BM21b-14)

ş d **bolma**, ra b  ldi tiy , ‘aşı-ı misk n

Barağ a t zi kilg sid r devr ayağı (BM30b-10)

C nnı ra b, cebri bile köydürür m d m

Dil-ver cef sı **bolmasa**, ni boldı ber-ser  (BM27b-13)

Her dem ra b cevri bilen bağrım anın k zdin töker

Ni boldu, b r  **bolmasa** dil-ber cef sı ber-ser  (BM29a-5)

-(I/U)n-:

Dönüşlülük ve edilgenlik ekidir.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Argunşah, Mustafa, ağatay T rkesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 115.

Türkçenin en eski dönemlerinden itibaren kapsamlı bir kullanım özelliği taşıyan işlek bir çatıdır. Asıl görevi, genellikle geçişli fiillerden “olma” ve bazen de “yapma” bildiren dönüşlü fiiller türetmektir.¹⁵¹

-n- ekinin Türkiye Türkçesindeki başlıca kullanılış biçimleri ve özellikleri şunlardır:

-n- eki, yapılan işin yapana dönüşünü, yani kendi kendine oluşunu veya öznenin o işi kendisi için yaptığını gösteren dönüşlü fiiller türetir: alın-, bulun-, -n dönüşlülük eki sonu ünlü ile biten bazı fiillere eklendiğinde, kendisindeki dönüşlülük işlevini sürdürmesine karşılık, kökle kaynaşarak onun ayrılmaz bir parçası durumuna gelmiştir: aşın-, arın-... sonu bir ünlü ya da akıcı -l ünsüzü ile biten fiil kök ve gövdelerine gelen -n- eki dönüşlülük işlevi yanında bir edilgenlik işlevi de yüklenir.¹⁵²

al-ın- “alınmak”, *bil-in-* “bilinmek”, *bulğa-n-* “bulanmak”, *bul-un-* “bulunmak”, *émge-n-* “emek çekmek”, *ına-n-* “inanmak”, *ısla-n-* “ıslanmak”, *kör-ün-* “görünmek”, *okı-n-* ~ *oku-n-* “çağrılmak, davet edilmek”, *oyğa-n-* “uyanmak”, *sal-m-* “salınmak”, *sesge-n-* “uykudan sıçrayıp uyanmak”, *sı-n-* “kırılmak”, *tart-ın-* “tartılmak, çekilmek”, *taya-n-* “dayanmak”, *té-n-* “söylenmek, denmek”, *tile-n-* “dilenmek”, *tolğa-n-* “dolanmak”, *töşe-n-* “döşenmek”, *yasta-n-* “yaslanmak”, *yaş-ın-* ~ *yosun-* “gizlenmek”, *yavu-n-* “yitirilmek”

Tün aḥşam **tolḡanu** sünbül bigin zülfünḡdin āh urdum

Havāni ḡāliye tuttu, cihān müşk-i Ḥoten boldı (BM24a-3)

Aḡziniḡ közüḡge piste vü bādām özini ting tutsa

Aḡzını **sındur** pisteniḡ, yar ortadın bādāmnı (BM28a-15)

Sin ṣecā‘at bīṣeside güyyā bir ṣīr-sin

Sındurur-sin gerdenin, her tülkü kim kılsa ‘inād (BM7b-4)

¹⁵¹ Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.129.

¹⁵² Korkmaz, Zeynep, a.g.e. , s.130.

Kün tüşte körse hüsni ü cemâlinġ kemâlinı

Oyġanıp ihtiyâr iter öz zevâlinı (BM23b-7)

Ay yüzüġ kördüm öçekte min gedâyî, körkke bay

Uyġudın *oyġandı* cânım, kildi çün tünġlükke ay (BM21b-1)

Kaçan kim uyġudın *oyġansa* nergis-i maġmür

İlinge munda alur lâle sâġar-ı şahbâ (BM13a-8)

Zâhidâ kim kördi zülfünġ küfrin, ġmândın kiçip

Boynıda tesbîhini *bilinge* zünnâr eyledi (BM29b-6)

Al ilge âyîne, yüz kör, bu resm-i âyinde

Tarâvetî mü *körüngey* perî çırayında (BM17b-2)

Sini men ay tige y irdim, velî bu rüşendür

Yüzünġ furüġi *körünmes* felekniġ ayında (BM17b-5)

Bu kün seherde kitürdi nevîd bād-ı şabâ

Kim uyġu ġaflet irür, âġır *oyġan*, ey, dānâ (BM12b-10)

-r-, -ir-, -Ur-:

Ettirgenlik ekidir. Geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türetir. Ekin yardımcı ünlüsü çoklukla yuvarlaktır.¹⁵³

Yaygın kullanışı olan ettirgenlik eki olup Eski Türkçeden itibaren kullanılmaktadır.

¹⁵³Argunşah, Mustafa, Çaġatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 115.

Korkmaz, -(I)r / -(U)r eklerinin bazen ettirgenlik ekinden uzaklaşarak kökle yeni anlamlar oluşturduğunu vurgulamıştır.¹⁵⁴

aş-ur- “aşırmaq”, *ay-ır-* “ayırmaq”, *bit-ür-* “bitirmek”, *ëg-ir-* “eğirmek”, *kêç-ür-* “geçirmek”, *köç-ür-* “göçürmek”, *köy-ür-* “yakmaq”, *öç-ür-* “yakmaq”, *sığ-ur-* “sıgdırmak”, *tapşur-* (< *tapış-ur-*) I “teslim etmek”, *uç-ur-* “uçurmak”, *yaş-ur-* “gizlemek” (*köz ü köngül kanını yaşuray eldin dedim* - Nevayî), *yêt-ür-* “vardırmak, ulaştırmak”

Ḳuyaşka ta‘neler urur kün yüzüñg ḳameri

Köyürdi yüzüñge baḳsam, mini közüm ḳamarı (BM25b-5)

Kim sini sivmes anıñg mağzın **bitürür** peşşei

Kimni sivseng, düşmeni define urduñg hoş ḳışār (BM2a-5)

-sA-:

İsteme ve pekiştirmeli fiiller türetir.¹⁵⁵

Karahanlı Türkçesinde yaygın şekilde kullanılan –sa /-se- nadir olarak Çağatay Türkçesinde de görülmektedir. Bu ek, fiil tabanının ifade ettiği hareket veya oluşun yapılması için istek gösterildiğini bildirmektedir.¹⁵⁶

kör-se- “çok arzu etmek”, *um-sa-* “umut etmek”, *yapsa-* “ağaç çatmak”

Ṭā‘at ‘ibādetin İzi ḳaḳkıda, arturur

Körse zemānedin niçe köp miḳnet ü belā (BM3b-12)

Oḳuñgı **körse**, sehmingdin süñgüñg tig yiter a‘zāsı

¹⁵⁴Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.131

¹⁵⁵Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 116.

¹⁵⁶Hacıeminoğlu, Necmettin, Türk Dilinde Fiiller-En Eski Türkçeden Çağdaş Türk Şivelerine Kadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.100.

Digey a 'dā kim uş cānga belā-yı nā-gehān kildi (BM5a-2)

Barça yiler ot tig bolur, *körse* uruş çākerlering

Ol ottın düşmen yanıp güyā işi biryān irür (BM5b-10)

Gürzünġüzünġ darbetini şahre-i şammā eger

Körse, mūm bolur, oġunġuznunġ başaġını pūlād (BM7b-7)

İtelġü *körse* keyikni, tutup ġulaġın ayur

Kim uş kiçürgil, uruġunġġa ġıldıġ irse sitem (BM9a-7)

-(I/U)ş-:

İşlek bir işteşlik ve dönüşlülük ekidir.¹⁵⁷

Çaġatay Türkçesinde de işlek olarak kullanılan bir ektir. Fiilin bildirdiġi hareketin ya iki fail tarafından karşılıklı olarak ya birden fazla kişi tarafından aynı anda birlikte yapıldıġını gösteren ektir.¹⁵⁸

bēr-iş- “karşılıklı vermek”, *bulġa-ş-* “bulaşmak”, *karġa-ş-* “birbirine karışmak”, *ġarma-ş-* “tutuşmak, birbirini kavramak”, *kir-iş-* “girişmek”, *ġuç-uş-* “kucaklaşmak”, *oġşa-ş-* “benzeşmek”, *ornaş-* (< *orun+a-ş-*) “yerleşmek”, *sözle-ş-* “söyleşmek”! *tarma-ş-* “tırmanıp çıkmak”, *ur-uş-* “vuruşmak, savaşmak”, *yēt-iş-* “yetişmek” (*könġlümge yētišti ‘ışġdın tāb* “gönlüme aşktan güç geldi” Nevayî), *yaġu-ş-* (< *yaġu-ş-*) “kavuşmak, yakınlaşmak”

Niçe alın çıtıp ġaşı turuşluk birle *uruşsa*

Velī āyine tig yüzi köngül birle şafā ġıldı (BM24a-15)

¹⁵⁷Argunşah, Mustafa, Çaġatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 116.

¹⁵⁸Hacıeminoġlu, Necmettin, Türk Dilinde Fiiller-En Eski Türkçeden Çaġdaş Türk Şivelerine Kadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.101.

-(I/U)t-:

İşlek bir ektir. Etken, ettirgen ve dönüşlü çatılı fiiller türetir.¹⁵⁹

-t- eki, ünlü ile ya da akıcı veya patlayıcı ünsüzlerden biriyle biten geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerine gelerek ettirgenlik fiilleri kuran bir çatı ekidir. Bir kısım fiillerde yerini -(I)r- /- (U)r- ettirgenlik ekiyle birleşerek oluşturduğu –Dır- /- Dur- ekine bırakmıştır.¹⁶⁰

ay-t- “söylemek”, *az-it-* “yolu şaşırmaq”, *bérki-t-* “berkitmek, sağlamlaştırmak”, *ısı-t-* “ısıtmak”, *karma-t-* “tutturmak, birbirini kavratmak”, *kay-it-* “geri dönmek”, *kız-it-* “kızdırmak”, *oşsa-t-* “benzetmek”, *okı-t-* “çağırtmak”, *oyka-t-* “uyandırmak”, *yavu-t-* < *yağ-u-t-* “yakınlaştırmak”, *yar-u-t-* “parlatmak, aydınlatmak”, *yügür-t-* “koşmak”

Yavutmadıng mini Sekkākī tip işikingge

Men ü yığım u seher-ğāh Tengri dergāhı (BM20b-5)

Çenār didim kadınġni, ‘aqlım *aytur*: Hey ni oşattıng

Bu yıllar turğan iskige anıng tig serv-i nev-resni (BM28a-4)

Hırāmlap ötkeniġizde hıred maŋga *aytur*

Özüngge kil, közüng aç, ‘ömr nāgehān kiçti (BM27a-2)

Zülfüġ ü yüzünġni körgeŋ vaşfın *aytur* tün ü kün

Köz kamar bağğan yüzünge, mäh-ı tábān atadı (BM24b-6)

Kim körse anıng közini, *aytur*

¹⁵⁹Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 116.

¹⁶⁰Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.134.

Ni ʔurfā irür bu Türk balası (BM22a-15)

Ol zülf çīningā köngül tüşti, ʔaʔāsın bilmedi

Ey ʔalk, bir Tengri üçü pend **aytūng** ol nādānıma (BM18a-7)

Zihni bir kılsa teveccüh, ʔal kılr yüz nükteni

Aytur, Eflāʔun su'āl itse, cevabını pür-āb (BM15a-1)

Aytūng ol köz üzre barmağ uruban alsun nefes

Kim, āngā her gūşede tutsun ʔulağını rebāb (BM14b-10)

Kızıl tonın keyip yaşıl zeberced taht üze ağsa

Şīrīn mü **aytayın** gülge, yā Hūsev mü, diyin anı (BM11a-10)

Zemāne merkebi irdi bir ablağ-ı eyyām

Ol ikki **ayttı** atımı uş eşhep ü edhem (BM8a-14)

Nür baʔrının arığ zātūng irür dürr-i yetīm

Ni dip **aytayın** anıng tig gevher aşlın mā vü ʔīn (BM2b-5)

Ol H'āce kimdür, atımı sorsang, men **aytayın** (BM3b-6)

Atı Muhammed, anıng arığ zātı pārsā (BM3b-7)

Āh urup 'ışkıngda yir kök günbezini köydürür

Ehl-i zāhir anıng aşlın bilmeyin **aytur** buḥār (BM2a-3)

-y- (< -d-):

Pekiştirme ekidir.¹⁶¹

Eski Türkçede -d- ekinin inkişaf etmiş şeklidir.¹⁶²

Banguoğlu ek ile ilgili olarak Eski Türkçede canlı sayılmayan ve tek açık heceden ibaret ve bazı fiil köklerine gelmiş görünen berkitme anlamında -id- ekinin olduğunu belirtmektedir. İsimden fiil yapan ve bu ekin birleşigi -id- ekinin, -id- ekinin de birleşiginin olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca Batı Türkçesinde bu ekin -id->-iy- şekline dönüştüğünü vurgulamıştır.¹⁶³

ko-y- “koymak”, *kö-y-* “yanmak”, *to-y-* “doymak”

Tutarlar ***koydın*** iksükrek, ‘adū ger bolsa şīr-i ner

Körerler ***toydın*** artuqraq tümen miŋg qatla heycānı (BM12a-12)

‘Işk otıgā ir kirek pervāne riğ salsa özin

Köymese cān riştesi, şem ‘i kaçan yahtu yanar (BM1b-3)

Āh urup ‘ışkıŋgda yir kök günbezini ***köydürür***

Ehl-i zāhir anıŋg aşlın bilmeyin aytur buḡār (BM2a-3)

Lāle yaŋgaqıŋgı körüp nidin kızardı dise kān

Ol hem bu ḡasret otıda min tig yana ***köygen*** irür (BM5a-11)

Rebāb u ‘ūd işikiŋgde meger iŋgregey ü ***köygey***

Yoq irse yoq bu dünyāda köyüben iŋregen qaṭ ‘ā (BM7b-2)

¹⁶¹ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 114.

¹⁶² Hacıeminoğlu, Necmettin, Türk Dilinde Fiiller-En Eski Türkçeden Çağdaş Türk Şivelerine Kadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.102.

¹⁶³ Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s.292-293.

Nuql u mey mecliske kilmes bolğalı bağıri bişip
Hasret otı üzre ivrülüp **köyer** dāyim kebāb (BM14b-8)

‘Ūd **köyge**li lisānı birle ger kılsa su’āl
Çeng yigirmi tört tili birle kirek birse cevāb (BM14b-11)

Nār tig yangaқıng furqatı içre köngül ü cān
Ol **köydi** cüdā vü bu cüdā, bizni unıtma (BM18a-14)

Köydürse ni taᅅg ‘ışq otı Sekkākī vücūdın
Nāçār köyer puhte belī nār qaşında (BM18b-10)

Hekīm emr kılır şabr u ‘ışq nehy iter
Cānımnı **köydürür**, örter bu āmir ü nāhī (BM20b-1)

İ yüzi āyīne, eymen köngülünüg āhındın
Munung bigin kişiniᅅg, **köydürür** cihān,āhı (BM20b-2)

Yüzi şem‘indın ança kim gurūr ol ay başında bar
Cihān pervāne tig **köyse**, yoқ-ol bir zerre pervāsı (BM20b-11)

Köydi vü bir kün raқībqa sırrın aymadı köngül
Yardıñ ağıyārqa hergiz şikāyet kılmadı (BM21a-10)

Türkāne ır ırlağıñça, anıᅅg
Köydürdi mini yalay-bolası (BM22b-1)

Mini bir niçe kün mundağ zemāne *köydürür* bolsa

Cihānda tapmağay hergiz kişi nām u nişānımmı (BM22b-7)

1.2. FİILDEN İSİM YAPMA EKLERİ

-A:

Zarf-fiil eki kalıplaşarak yapım eki görevinde kullanılmıştır.¹⁶⁴

Gabain, çok eski olan bu ekin eş sesli zarf-fiil eki olabileceğini düşünür ve bu ek için öge “şöhret” (ög- “övmek”), *kutada* “UII 86,38) “kadın adı” (*kut+ad-* “*mesut olmak*”) gibi örnekler verir.¹⁶⁵

ért-e “geçen”, ért-e+ki “önceki”, oz-a “önce, evvel”, tol-a “dolu, dolmuş”, yan-a “yine”, yaraş-a “layık, uygun”

Havāda kırğuy eger tutsa qarça balasını

Yana iv üstine iltip koyar, tigürmes elem (BM9a-8)

Cān hecr otına tüşti *yana*, bizni unitma

Zülfüñ bigi qad boldı dü-tā, bizni unitma (BM18a-11)

-GUn, -KUn

Fail isimleri yanında kalıcı isimler ve sıfatlar türeten bir ektir.¹⁶⁶

Bu ek için “Fiil kök ve gövdelerine gelerek genellikle –miş eki ile yapılmış sfat-fiil anlamını belirten bir ektir.” açıklamasını yapar: *kir-* “girmek”, *kirkin*<*kir-kin* “buğranın ve devenin kızgın zamanı, giriş, zamanı gelmiş” (DLT I, 443-18),

¹⁶⁴ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 107.

¹⁶⁵ Gabain, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.51.

¹⁶⁶ Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 109.

köç- kiin<*köç-kiin* “göç eden” (KB 6112), *tutğun* < *tut-ğun* “tutulmuş, yakalanmış” (DLT I, 194-11) vb.¹⁶⁷

Çağatay Türkçesinde meslek ve faaliyet bildiren bu ek, ünlü ve ünsüz uyumuna tam olarak uymaz.

çap-ğun “çapkın”, kav-ğun “iz sürme, kovalama”, öt-kün “etki eden, geçen”, sat-ğun - sat-ğun “satm”, toy-ğun “doygun, doymuş”, tut-ğun “tutsak”, uç-ğun “kıvılcım”, yut-ğun “girdap”

Қайалар үзге булт урды күс у ығды сипāһ

Seherde қойды **çapğun**, Yasadı һайл у һаšem (BM8a-12)

-I, -U:

Aslen zarf-fiil eki iken kalıplaşarak yapım eki işleviyle kullanılmıştır.¹⁶⁸

Korkmaz, -I, -U ekini kalıplaşmış bir zarf-fiil eki olarak görür ve bu durumun Türk dilinin hemen her dönem ve lehçesinde rastlayabileceğimiz bir genellik gösterdiğini ifade eder.¹⁶⁹

aşnu (< aşın-u) “önce”, eğri (< eğir-i) “eğri”, kongş-ı (< konuş-u) “komşu”, ulaş-u “daima”, yahşi (< yaqış-ı) “güzel”, yaraş-u “uygun, yaraşır”, yaz-ı “ova, düzlük”

Сім тиг сақакı ol ыаңақı лāйықı,ārī

Ağ alma **yaraşur** bu kızıl nār қаşında (BM18b-7)

Үзүңни көрсе,құлур гүл өзini yüz пāре

Ҳотен **yazısında** āhū көзүңдин āvāre (BM16a-15)

¹⁶⁷ Hacıeminoğlu, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 20.

¹⁶⁸ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 109.

¹⁶⁹ Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.57-68.

Yazı vü tağı üze hoş töşelmiş atlas-ı sebz

Hıfây kızları tig taze gülleri ra'nā (BM12b-13)

Keyikning oğlağı kalsa *yazıda*, 'adlingdın

İginge kötrüp anasınge yitkürür dırğam (BM9a-6)

-İş, -Uş, -ş:

Fiillerin hareket adlarını yapan ektir.¹⁷⁰

bağ-ış “bakış”, bar-ış “varış, gidiş”, bit-ış “bitiş”, keç-ış “geçiş, geçme”, kël-ış “geliş”, kör-üş “görüş, bakış”, otr-uş (< otur-uş) “oturuş”, öp-üş “öpüş”, sök-üş “sövüş, sövme”, tæg-iş “yetecek derecede, yetecek miktarda”

Kimi örneklerinde kalıcı isimler türetir: qarğı-ş “beddua”, mêngze-ş “benzer”, oğşa-ş “benzer”, uq-uş “anlayış”, ur-uş “savaş”, ül-üş “hisse, nasip, pay”, yağ-ış “yağış” yörü-ş “sefer, yürüyüş”

Divan'da genel olarak savaş, savaşçı gibi kalıcı isim örnekleriyle karşımıza çıkmaktadır.

Felekning kâmeti iglip bolur sehmingdin ikki kat

Turup *uruş* maqâmında elinge alsang oq yanı (BM12a-10)

Qılıç yaşnatsang *uruşta*, anıngkî şu'lesin düşmen

Körüp aytur kamuğ, hey hey kaçing, berq-ı yaman kildi (BM5a-1)

Barça yiler ot tig bolur, körse *uruş* çâkerlering

Ol ottın düşmen yanıp güyâ işi biryân irür (BM5b-10)

¹⁷⁰ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 109.

Nā-geh ol berķ-ı yamanıŋ yaşnasa **uruş** küni
Köyer a‘dānıŋ vücūdı vü bolur zerre remād (BM7b-8)

Zırnh ıginge salıp serv kirdi meydānga
Niteg kim Efrasiyāb **uruşında** ol Rüstem (BM8a-15)

Yaraşmaķ içre irtür mūm u **uruş** içre pūlād
Aning kılıçı ħarīfi ni Türk ü ni Deylem (BM8b-4)

Zihī ya vü oķı vü nergisi vü ğamzesi birle
Uruş-engiz ü bī-perhiz, ‘azāyim-ħ‘ān, efsūn-ger (BM9b-3)

Uruş, sançış, veġā, heycā küni bolsa, kaçar sendin
Niçe kim bolsa Giv ü Rüstem ü Güderz ü Zāl ü Zer (BM10b-2)

-GI, -GU, -KI, -KU:

Somut ve soyut isimler yanında sıklıkla alet isimleri türetir. Ekin ünlüsü düz ve yuvarlak biçimiyle gelmektedir.¹⁷¹

Gabain, ekin “fail ismi, soyut isimler, alet ismi ve sık sık da sıfat yaptığını” belirterek *belgü*-“işaret, alamet” *bıçgu*-“bıçak, bıçkı” (*bıç*- “biçmek”), *ķutķarķu tınlıġlar*“kurtarılabılır canlılar, kurtarılması gereken canlılar” (*ķutķar*- “kurtarmak”) gibi örnekler verir.¹⁷²

¹⁷¹ Argunşah, Mustafa, Çaġatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 108.

¹⁷² Gabain, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 52-56.

Karahanlı Türkçesinde çok işlek olarak kullanılan ekin tonsuz şekli görülmez. Ek DLT’de soyut isimler, alet isimleri ve sıfatlar türetir.¹⁷³

Karamanlıoğlu, “Eski Türkçede sıfat-fiil eki olarak da kullanılan ve nadir olarak *-ku, kü* şeklinde bulunan bu ek, Kıpçakçada yalnız fiilden isim yapma eki olarak kullanılır ve ünsüz uyumuna tamamen uymuş durumdadır.” açıklamasında bulunur: *bitki* (EH 109) “bitki, nebat”, *keskü* (TZ 34a 3) “keski”, *yargu* (CC 48) “hüküm, emir” vs.¹⁷⁴

at-ğu ~ at-ğu “kolan, mekik, *bér-ğu* “borç, verecek”, *bil- gü* “bilgi”, *iç-ki ~ iç-kü* “şarap sohbeti”, *karal-ğu* “karartı”, *ğay-ğu* (< *ğad-ğu*) “kaygı”, *tut-ku* “tutacak nesne”

Ni ğam eger Sekkākī’ni öltürse ol şeh **ğayğusu**

Bir dem bile baştın yana cān birgey irni çakeri (BM29a-9)

Birer köngül ğamıdın bolsa irdi vākıf dōst

Ni **ğayğu**, düşmen eger şad-hezār bolsa, nidi (BM24b-14)

Her laħza Qāf tig kilür allımğa **ğayğu**, āh

Sekkākī’ning ni körmedi bu ğattığ alını (BM23b-15)

Furğatıngda, ey perī, ten köydi vü cān yığladı

Dem-be-dem ikki közüm ğod **ğayğudın** ğan yığladı

Ey közüm, bir dem dem ur, bağrımda hīç ğan ğalmadı

Vey belā raħm it, tenimde **ğayğudın** cān ğalmadı (BM22a-4)

İş **ğayğuğa** tüşse, kılır ol ‘āşık-ı şādık

¹⁷³Hacıeminoğlu, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 19.

¹⁷⁴Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, Kıpçak Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 38.

Bu ikki cihān kayğusını bir nevāle (BM19b-10)

Sekkānī'ni öltürse, yok-ol kılça cānındın (BM19b-11)

Kayğusı, velī **kayğum** ol ay kirge vebāle (BM19b-12)

Bu ek üzerine +UK, +IUK isimden isim yapma eki de alarak alet isimleri yapar.¹⁷⁵

key-gülük “giyecek, kaftan”, *yè-gülük* “yiyecek”. Ayrıca gereklilik de işleviyle de kullanılır: *al-ğuluk* “alınmaya uygun olan şey”, *asra-ğuluk* “saklanacak, saklamalı”, *kèt-gülük* “gitmeli, gidecek”

Hüblar çü yasap yüz, yasalar zülf çerigin

Bilgüüg irür yüzüñg, ey şāhım, tümen içre (BM19a-1)

Burada belli, aşikar anlamında kullanılmıştır. Divanda tek örneği vardır.

-(I/U)G, -(I/U)K:

İki heceli kelime sonlarındaki -G yapım eki birçok kelimedede düşmüş olmasına rağmen eskicil olarak korunanlar da vardır. Sıfatlar yanında fiilin sonucunu bildiren isimler türetir.¹⁷⁶

Bazı fonetik değişmelerle Eski Türkçe döneminden bugüne kadar gelen ek, genellikle fiilin sonucunu bildiren isimler türetir.¹⁷⁷

Gabain, ekin yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şeyi bildirdiğini, aktif isimler türettiğini belirtir ve ek için *tapığ* “hürmet, hizmet, huzur” (*tap-* “*tapmak*”), *ötüg* “ibadet, rica” (*öt-* “rica etmek, ibadet etmek”), *ög* “akıl” (*ö-* “düşünmek”) gibi örnekler verir.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Argunşah, Mustafa, Çagatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 108.

¹⁷⁶ Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 108.

¹⁷⁷ Teres, Ersin, Çagataycada Söz Yapımı, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 180

¹⁷⁸ Gabain, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.88.

açı-ğ “acı”, ağrı-ğ “ağrı, hastalık”, arı-ğ ~ arı-k “arı, saf, as-ığ “fayda”, bil-ig “bilme, bilgi”, biti-g “mektup”, çüçü-g (<süt+si-g) “tatlı”, kat-ığ ~ kat-ık “katı”, köprüg (< köp-ür-üg) “köprü”, kuru-ğ ~ kuru-k “kuru”, saç-ığ ~ saç-ık ~ saç-uk “düğün hediyesi”, sası-ğ “pis koku”, sêv-ük “sevgi, muhabbet”, sora-ğ ~ sora-k “sorup soruşturma, arkasını arama”, sor-uğ ~ sor-uk “soru”, tap-uğ “hizmet”, tarı-ğ “darı”, tir-ig “diri”, yiti-g “keskin”

Ey dōstlar, mini **tirig** dimenġ körüben şüretim

Köp boldı cānım alğalı ol könglüm alğan ārzūsı (BM23a-10)

Raķīb rāyı ol irmiş,mini sin öltürsenġ

Cānımġa tāze **tiriglik** anıġ bu rāyında (BM17b-6)

Cihānda ķarnlar **tirig** bolup ‘izzet bile turġıl

Ezel vaķtıda çün atıġ Şeh-i şāhib-ķırān kildi (BM5a-7)

Mundak **tirig** bolup yörügünçe i kāşķı

Sekkākī bolsa irdi ol işikte ħāk-i pā (BM3b-14)

Köz yaşı yıġlayu tüşeyin dir ayakıġa

Bilmen nidür **tapuġda** bu sāyıl su’ālını (BM23b-14)

ķullukta **bitig** birür ü yüz şādīlık iter

Zülf ü ħadıġa sünbül ü reyġān,çemeninde (BM19a-9)

Nür baġrıdın **arıġ** zātıġ irtür dürr-i yetīm

Ni dip aytayın anıġ tıg gevher aşlın mā vü ħīn (BM2b-5)

Ƙuruĝ sevdā bişürdi vü velī hām itti işlerin

Āhır körgil bu sevdādın başıĝa ni ziyān kildi (BM4b-6)

Ol Hvāce kimdür, atını sorsang, men aytayın (BM3b-6)

Atı Muhammed, aning **arıĝ** zātı pārsā (BM3b-7)

Köngül tilettim ü taptım **soraĝın** zülfüng ilinde

Belī Hindüsitān ili irür ol tūṭī **torlaĝı** (BM21b-13)

-GA, -KA:

Alet isimleri yanında somut ve soyut isimler de türetir.¹⁷⁹

Geçişli ve geçişsiz fiillerden fail isimleri ve geçişli fiil köklerinden nesne isimleri türeten ek olduğunu söylemiştir.¹⁸⁰

Nalbant, Karahanlı Türkçesinde az kullanılan -GA ekinin DLT'de soyut ve somut isimler ve alet isimleri türettiğini ifade eder: *bil-ge* “bilgili, zeki” (DLT, C I, 428), *köli-ge* “gölge”, *köşi-ge* “gölge” (DLT, C I, 448), *til-ge* “dilim” (DLT, C I, 429)¹⁸¹

bil-ge “bilge”, ısır-ĝa “küpe”, kıs-ka “kısa”, yumurt-ka “yumurta”

Boluptur vehmdin ol hem perişān-hāl u şūrīde

Ƙılır baş **bilge** bargay tip köngül birle müdarānı (BM12a-4)

Ol aynı kör, teşhīr ite **bilge** müyin tip

Yir yüzini kök kıldı vü tolu Peren itti (BM26a-10)

¹⁷⁹ Argunşah, Mustafa, Çaĝatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 108.

¹⁸⁰ Teres, Ersin, Çaĝataycada Söz Yapımı, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 292.

¹⁸¹ Mehmet Vefa Nalbant, Divānū Lugāti't-Türk Grameri-I İsim, s. 87.

-K, -IK, -UK:

Ünlü ile biten fiil tabanlarına /-K/, ünsüzle bitenlere ise /I/ veya AJ/ ünlüsüyle birlikte gelir. Somut ve soyut isimler yanında alet isimleri ve sıfatlar yapmada da kullanılır.¹⁸²

Gabain, -K, -UK eki hakkında “Bu ekin mana bakımından -°ğ ile yapılanlardan farkını kesin olarak tespit etmek mümkün değildir; bu ekle yapılan isimler, bazen edilgenlik, bazen yapılan işin sonucunu bildirir; sıfat olarak ise daha çok kullanılır.” açıklamasını yaparak *közünük* “pencere” (*közün-* “görünmek”, *süzük* “temiz, arı” (*süz-* “süzme, temizlemek”) vs. örnekleri verir.¹⁸³

aç-uk “açık”, ada-k: (< ad+a-k) “vakit, mevsim”, akşa-k “aksak”, alda-ğ “aldatma, hile”, ar-ık “ark, su yolu”, ba-ğ “bağ”, bış-ığ “pişmiş”, bit-ik “ot, bitki”, buz-uğ “bozuk, harap”, emge-k “emek”, eşrü-k “sarhoş”, ılı-k “ılık”, kara-k “göz; göz bebeği”, kay-ık “kaymış”, kıl-ık “davranış, huy”, kiçi-k “küçük”, koş-uk “koşuk”, kör-k “güzellik”, oya-ğ “uyanık”, öskü-k (< eksü-k) “eksik”, ösrük (< esür-ük) “sarhoş”, ötrük (< öt-ür-ük) “yalan söz”, savu-ğ ~ savu-k (< soğı-k) “soğuk”, sön-ük “sönük”, süz-üg “temiz, süzölmüş, tara-ğ ~ tara-k “tarak”, taya-ğ ~ taya-k “dayak, değnek”, teltik “delik”, teş-ik ~ teş-ük “deşik”, tile-k “dilek”, yaru-ğ ~ yaru-k “parlak”, yavu-k (< yağı-k) “yakın”, yıra-k “uzak”

Yok irdi rizā, kitkeli bir lahza kaçınğın

Sindin çü **yırak** saldı kazā, bizni unıtma (BM18a-13)

Ğarīb cānım esīring, birer hālını sorgıl

Tenim ilindin anıng hem **yavuk** irür seferi (BM25b-6)

Ƙamer kim ol yüzine baƘsa, köz Ƙamar, anıng

Tiler **yaruk** köngülindin şu ‘ā’-ı nūr-ı ziyā (BM13b-10)

¹⁸² Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 109.

¹⁸³ Gabain, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 54-58.

Äyet hadîş şaykalıdın ol **yaruk** köngül
Tonuk köngüller äyînesinga birür şafâ (BM3b-10)

Bağırnı cān bile **ösrük** közüngge Sekkākī
Kebāb kılmasa, hīç bolmağay anıng ciğeri (BM25b-11)

Lebiñg mey[i] bile **ösrük** közüng körüp zāhid
Kebāb kıldı cigerni vü ornı meh-hāne (BM17b-14)

Şeb-i hicrān oyağlık, derd ü gam, hasret bolur sinsiz
Demim hem-dem, **kisek** yastuk, tiken örtüg, nihālī yer (BM9b-9)

Ay yüzüñg kördüm **öçekte** min gedāyī, körkke bay
Uyqudın oyğandı cānım, kildi çün tünğlükke ay (BM21b-1)

Än dirler-imiş körkli kişiler **nemekinge**
Sekkākī sening yüzüñge baksa, körer anı (BM25a-10)

Kirişme birle cānımnı sin örte, ‘ayb irmes
Bu şīve bil irür, ey cān, çü **körklüler** hüneri (BM25b-7)

Yār karşıside olturuban bāde içeli
Çıksun köre bilmes kişiniñ ikki **karakı** (BM30b-8)

Tavar u koy **bigin** düşmen körüp bahtıñg kavīsini

Öz ilgin bağlap allıngğa za'if ü nā-tüvān kildi (BM4b-4)

İ Sekkākī , bu şeh kapkın ganīmet tut, çü zülfiŋga

Azakın bağlağan kuş-sin, uçarğa hīç hevā kılma (BM17a-7)

-(I/Ü)m:

Fiil isimleriyle özne veya nesneye işaret eden isimler türetir.¹⁸⁴

Eski Türkçeden beri çok işlek olan bu ek, fiil isimleri, geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden isimler türetir. Kimi zaman da nitelik ve ölçü bildiren isimler türetir.¹⁸⁵

atım “atma işi; adım”, bil-im “bilme, bilim”, eğrim (< eğir+im) “girdap”, ölüm “ölüm”, tēr-im “cemaat, topluluk”, til-im “dilim”, tut-um “tutum, tavır”, yar-ım “yarım”

Sahā vü cūd u ihsāning, kerem birle kılur sin-sin

Tilim ebr ü öküş yağmu[r], yiti deryā vü kān mużtar (BM10a-15)

Firāvandur yaz u yay u küz ü kış uşbu taht üzre

Hezārān sāl u köp māh u *telim* leyl ü nehār ötker (BM10b-11)

-mUr:

Ekin ünlüsü daima yuvarlaktır.¹⁸⁶

Eski Türkçeden beri çok seyrek kullanılan bir ektir. Birkaç örnekte görülür.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 110.

¹⁸⁵ Teres, Ersin, Çağataycada Söz Yapımı, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 235.

¹⁸⁶ Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 111.

¹⁸⁷ Gabain, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 53.

kö-mür “kömür”, tamur (< tam-mur) “damar”, yağ-mur “yağmur”

Saḥā vü cūd u iḥsānīng, kerem birle kıllur sin-sin

Tilim ebr ü öküş *yağmu[r]*, yiti deryā vü kân muḫtar (BM10a-15)

-(I/U)n:

Somut ve soyut isimler türetir.¹⁸⁸

Gabain, yer yer sıfat yapan bu ekin seyrek kullanıldığını ifade eder.¹⁸⁹

Eski Türkçeden beri oldukça işlek olan bu ekin yaptığı isimler, hareketin bitmesinden sonra ortaya çıkan ürünü, fiilin gösterdiği hareketi işleyeni, olanı ve yapılanı belirtir.¹⁹⁰

ağ-ın “başka, diğer”, büt-ün “bütün”, ek-in “ekin”, saç-ın “sütlü koyun”, sa-n “sayı, hesap”, toy-un “doyum, tok”, tüg-ün “düğüm”, tüt-ün “duman”, yağ-ın “yağmur”, yalı-n “alev”

Baḫt u sa‘ādet işiking topraķı birle müfteḫir

Ḥadimlerinġdin bu felek, līkin aṅga ni *san* irür (BM6a-1)

Hūblar *sanı* yoķ Çīn ü Hıṫā vü Ḥoten içre

Yetmes saṅga līkin tilegen dünyāda ṣānī (BM25a-5)

Ḳum *sanı*, yā Sekkāķī ġamı köp mü, dimiş-sin

Kil ḳum birine ġam *sanıng* onını sana (BM16b-14)

¹⁸⁸ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 111.

¹⁸⁹ Gabain, A. Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 54.

¹⁹⁰ Teres, Ersin, Çağataycada Söz Yapımı, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 242.

-(I/U)t, -At:

Soyut ve somut isimler türetir.¹⁹¹

kêç-it “geçit”, ögü-t “öğüt”, kuru-t “kuru peynir”, öl-et “salgın hastalık”, uya-t “utanç”, yan-ut “yanıt, cevap”

Bu yirde bir *ögütüm* bar, ‘ayb kılma, Velî

Seniḡ çü luḡfung u ‘adliḡ cihāḡa birdi şadā (BM14a-4)

Alliḡda karşı turḡalı ayda *uyat* mu yok

Titrer yüzüḡe baḡḡalı hürşīd-i hāverī (BM27b-10)

-U:

-GU ekinin ünsüzünün düşmesiyle oluşmuştur. Nadir kullanılır.¹⁹²

ḡay-u (< ḡay-ḡu < kaḡ-ḡu) “kaygı”

Belī belī bolur ol yirde resm-i pāy-endāz

Nüzül kılsa *ḡayu* yirge vālī-i vālā (BM13a-13)

-GUr:

Bir şeye düşkünlük bildiren sıfatlar yapar.¹⁹³

Genellikle düşkünlük bildiren sıfatlar yapan bu ek, Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde çok rastlanan bir ek değildir. Karahanlı Türkçesinde bir kelimedenden hayvan ismi türettiği görülmüştür: *adḡır* “aygır” (KB: 4064) (<*adıḡır*< **adı-*

¹⁹¹ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 111.

¹⁹² Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 111.

¹⁹³ Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 109.

“ayırarak”). Ekin Çağatay Türkçesinde düşkünlük bildiren sıfatlar yaptığı, olumsuz fiil kök ve gövdelerine de getirildiği görülür.¹⁹⁴

çık-ğur “hücum, saldırı”, oyğanma-ğur “uyanmamış, habersiz”, tay-ğur “kayıcı, kaygan”, tınma-ğur “zayıf, güçsüz olan” (tınmağur ağyār zâhir èyleben köp ıztırâb “güçsüz yabancı çokça ıstırap göstererek” Nevayî), toyma-ğur “doymayan, doymak bilmeyen”, toy-ğur “tok, çabuk doyan”, Uy-ğur “uyan”, yapış-ğur “yapışan, yapışıcı”, yıkıl-ğur “harap”

İltti ağzıngdın *oğurlap* piste tarlıknı, anğa

Tuz suyun koydılar ança, andın ikrâr eyledi (BM29b-4)

Demi tadrîc ü tedbîr ü başîr ü terbiyet bolur

Yengi ay bedr ü *yamğur* dürr ü kıan müşk ü hâcer cevher (BM10b-7)

S e k k ā k î yığlap köz yaşım yaz *yamğuri* tig yağdurur (BM18a-9)

Yetkürgil anı, ey şabā yüzi güli handânıma (BM18a-10)

-vul, -avul:

Bu ek, fiil kök ve gövdelerine gelerek genellikle topluluk isimleri türeten Moğolca asıllı –*Gul* ekidir. Eski ve Orta Türkçede bulunmayan bu ek daha çok Moğolca kelimelere eklenir. Ancak ekin Türkçe kelimelere getirildiği de görülür. Çağatay Türkçesinde kullanım alanı çok geniş olmayan bu ekin daha çok meslek isimleri türettiği görülür. İstisnalara da rastlanabilir.¹⁹⁵

Moğolca kökenli bu ek Türkçe kelimelere de gelir¹⁹⁶.

çap-avul “yağma, çapul”, kıara-vul “bekçi, korucu; posta”, küt-avul “muhafiz, bekçi”, yasa-vul “çavuş, zabıta”, yort-avul “akıncı”

¹⁹⁴ Teres, Ersin, Çağataycada Söz Yapımı, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 312.

¹⁹⁵ Teres, Ersin, a.g.e. , s. 323.

¹⁹⁶ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 111.

Bolup urı, apukı, udı, āvū u *yasavulūng*

Biri hadim, biri bende, biri noker, biri suder (BM10a-5)

1.4. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

+A-:

İsimlerden geılı ve geısız fiiller turetir.¹⁹⁷

Eski Turkeden beri butun ivelerde kullanılan ilek bir ektir. Hem etken geılı, hem de olu bildiren geısız fiiller tekil etmektedirler.¹⁹⁸

İki heceli olup *n*, *r*, *z*, gibi unszlerle biten isimlere +A- eki eklendiği zaman, bu unszlerden nceki dar nller orta hecenin vurgusuz olmasında dolay duerler.¹⁹⁹

at+a- “ad koymak”, *bez+e-* (< *bediz+e-*) “bezemek, suslemek”, *burun+a-* “nce gelmek”, *bugre-* (< *buk-ur+e-*) “buklme”, *burk+e-* “burmek”, *sne-* (< *s-in+e-*) “esnemek”, *iran-* (< *irg+a-n-*) “iralanmak”, *an+a-* “kanamak”, *mengze-* (< *mengiz+e-*) “benzemek” *ort+e-* “ate yakmak”, *san+a-* “saymak, hesap etmek”, *sın+a-* “sınamak, denemek”, *sıgta-* (< *sıgıt+a-*) “ağlatmak”, *sıv+a-* ~ *suv+a* “sıvamak”, *sudre-* (< *sudur+e-*) “surmek”, *surge-* (< *sur--g+e-*) “surmek”, *tepre-* (< *tepir+e-*) “deprenmek, hareket etmek”, *terge-* (< *terig+e-*) “derip devirmek”, *til+e-* “dilemek”, *tirge-* (< *tir-ig+e-*) “direk dikmek”, *tolga-* (< *toluğ+a-*) “dolamak”, *tuk+e-n-* “tukenmek”, *tuk+e-t-* “tuketmek”, *ulat-* (< *uluğ+a-t-*) “besleyip buytme”, *yar+a-* (< *Far. yar+a-*) “yaramak”

Kim kordi anıng irni, mening yaına *mengzer*

Bir la'1 Bedehan'da vu bir dur ‘Aden ire (BM18b-13)

Tort um u yitti atadın bir sening tighi yana

¹⁹⁷ Argunah, Mustafa, ağatay Turkesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 111.

¹⁹⁸ Hacıeminoğlu, Necmettin, Turk Dilinde Fiiller-En Eski Turkeden ağda Turk ivelerine Kadar, Kultur Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 205.

¹⁹⁹ Ercilasun, Ahmet Bican, Kutadgu Bilig Grameri-Fiil, Gazi niversitesi Yayınları, Ankara, 1984, s. 16.

Toğrup *ulđatmadı* hergiz bu ajunnung dayesi (BM21a-2)

Şehen-şāhā, sening adling cihānga çavı *tolđalı*

Şanemler zülfidin özge kişi kılmadı yağmānı (BM12a-3)

Tün ağşam *tolđanu* sünbül bigin zülfüngdin āh urdum

Havānı ğāliye tuttı, cihān müşk-i Hoten boldı (BM24a-3)

Çum sanı, yā Sekkākī ğamı köp mü, dimiş-sin

Kil çum birine ğam sanınıng onını *sana* (BM16b-14)

Kirişme birle cānımnı sin *örte*, ayb irmes

Bu şīve bil irür, ey cān, çü körklüler hüneri (BM25b-7)

Çopup bir taᅅg bile irte gülistān sarı seyr itsün

Kişi kim ün *tiler*, körse bu kün, Firdevs-i a'lānı (BM11a-5)

Semen bir zerre büyünga bahā ger cān *tiler* bolsa

Çılur ming cān bile müşk-i Hoten hālī bu sūdānı (BM11b-1)

Ni *tilese*, bar hazīnengde, vekilin yoğ yoğ

Sığna kilse, āşīlerğa hazretıngde bar bār (BM2a-6)

Çan yığlar u közüm işiki toprakın *tiler*

Ārī, hemīşe ārzü irür közge tütüyā (BM3b-1)

Kaçan Keyvân bigin aylar sarây u tākı allıǵa

Tilese pāsbānlıǵnı şeh-i Hindūsitān kildi (BM4b-12)

İrür-men, hānedāningning köngül birle du‘āçısı

Munǵa bürhān *tileseler*, sözüüm hōd çın ‘ıyān kildi (BM5a-5)

Tiler könglüm özin salsa vü bolsa lā‘lā

Velī yüz ming cānnı yilge āhır birdi bu sevdā (BM6a-10)

İkki şaf bolsa muqābil nā-gehān heycā küni

Kim dilirlering *tilerler*, kılsalar anda, cihād (BM7b-5)

Sürgeninçe ablaq-ı eyyāmı savt-ı kazā (BM7b-13)

Sin minip devlet atın ‘ömrüngğa bolsun imtidād (BM7b-14)

Şüretinge ehl-i ma‘nā, ey perī, cān *atadı*

Şayrefi irningni kördi, la‘l-ı hāndān *atadı* (BM24b-3)

Ağzıng u tişing kördi gönçe vü gül, didi rāst

Qaddingā kılgan nazar, serv-i hırāmān *atadı* (BM24b-4)

Kim sening nāzük teningni kördi, saǵındı harīr

Muṭṭali‘ bolǵan, velī könglinde sindān *atadı* (BM24b-5)

Lāle tig ruhsarıngā baqǵanda Sekkākī közi

Yaşını körgeñ kişiler jāle-bārān *atadı* (BM24b-9)

+Gİr-, +GUr-, +Kİr-, +KUr-:

Tek heceli yansıma köklerden fiiller türetir: *inç+kir-* “ince sesle ağlamak”, *kıç+ğır-* “çağırma, haykırmak”, *tü+kür-* “tükürmek”

Havāda kırğuy eger tutsa qarça balasını

Yana iv üstine iltip koyar, *tigürmes* elem(BM9a-8)

+GAR-, +KAR-:

Birkaç örnek dışında kullanılmayan bir ektir. Geçişli fiiller türettiği söylenmiştir.

baş+kar- “başlamak, işi başarmak, öncülük etmek”, *kut+kar-* “kurtarmak”, *sıp+kar-* “hızla içmek”, *taş+kar-* “dışarı çıkarmak”

Nergisi bir gamze birle *kutkarur* cāndın mini

Munça işimni, ni boldı, ol kifāyet kılmadı (BM21a-9)

+I-, +U-:

İsimlerden geçişsiz fiiller türeten bir ektir.²⁰⁰

Gabain, +A, +I, +U eklerini aynı madde başlığı içinde yer vermiştir.²⁰¹ Bu durum +A, +I, +U ekleri arasında yapıcı bir ortaklık olup olmadığı sorusunu akla getirebilir. Bu bir tartışma konusu olsa da Çağatay Türkçesinde geçişsiz fiiller türeten bir ek olarak varlığını sürdüren +I, +U hem geçişli hem de geçişsiz fiiller türeten +A ekinden ayrılmıştır, diyebiliriz.

²⁰⁰ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s.113

²⁰¹ A.Von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.48

bay+ı- “zenginleşmek”, *berk+i-* “berk olmak, sağlamlaşmak”, *çav+ı-* “ünlenmek, ünlü olmak”, *tamşı-* (< *tamış+ı-*) “içkiyi yavaş yavaş içmek”, *taş+ı-* “taşımak”

Bayındı tahtınıḡ kadrı, özin, t̄ac kökke taşladı

‘Adālet bāḡı sebz oldı, çü Nūşīn-i revān kildi (BM4a-8)

Şehen-şāhā, seninḡ ‘adlıḡ cihāḡa **çavı** toḡalı

Şanemler zūlfidin özge kişi kılmadı yağmānı (BM12a-3)

+K-, +IK-, +UK-:

İsimlerden geçişsiz fiiller yapan, işlek olmayan bir ektir.²⁰²

Eski Türkçeden günümüze gelen bir ektir. Umumiyetle oluş bildirengeçişsiz fiiller teşkil etmektedir. Diğer şivelerdeki gibi belirli isimlerden fiil yaparlar.²⁰³

ala+k- “alt üst olmak”, *bir+ik-* “birikmek”, *er+ik-* “sabah erken kalkmak”, *ķaraḡu+k-* “kör olmak, âmâ olmak”, *tar+ıķ-* “sıkılmak, boḡulmak”, *uç+ıķ-* “uca gelmek, sona gelmek”, *yol+uķ-* “yolda buluşmak, rastlaşmak”

Vuşlatıḡdın geh kilür tilge **bışıķ** büzgāleī

Furķatıḡdın geh kılır ḡannāne zārī vü enīn (BM3a-3)

+IA-:

Genel Türkçede olduḡu gibi çok yaygın kullanılan bir fiil yapım ekidir.²⁰⁴

Bütün şivelerde olduḡu gibi Çaḡatay Türkçesinde de en işlek fiil yapma ekidir. Hertürlü isme gelebilir. Hem etken-geçişli, hem de oluş bildiren geçişsiz fiiller türetebilir.²⁰⁵

²⁰² Argunşah, Mustafa, Çaḡatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 113

²⁰³ Hacıeminoḡlu, Necmettin, Türk Dilinde Fiiller-En Eski Türkçeden Çaḡdaş Türk Şivelerine Kadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.204.

²⁰⁴ Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 113

aķır+la- “aķırlamak”, *anġ+la-* “anlamak”, *av+la-* “avlamak”, *baġ+la-* “baġlamak”, *baġıŝ+la-* “baġıŝlamak”, *bala+la-* “yavrulamak, yavru doġurmak”, *baş+la-* “başlamak”, *bir+le-* “birlemek”, *boġuz+la-* “boġazlamak”, *boz+la-* “yasta hüzünlü bir sesle aġlamak”, *ĉar+la-* “yüksek sesle baġırmak, davet etmek”, *elik+le-* “ele getirmek, ellemek”; *ey+le-* (< *ed+le-*) “eylemek”, *köz+le-* “gözlemek”, *pü+le-* “üflemek”, *söz+le-* “söylemek”, *su+la-* “sulamak”, *tag+la-* “daġlamak”, *taş+la-* “atmak”, *tınġ+la-* “dinlemek”, *yıġ+la-* (< *iġ+la-*) “aġlamak”

Köp müselmān dīn qoyup tersā bolurnı **ķavlasanġ**

Sin bu kündin songra hīĉ zülfünġni zünnār eyleme (BM19b-1)

Qoyan, tülkü, keyik, arġar seninġ ‘adlınġda uşbu kün

Peleng, bars u böri, arslannı kāc urup, sürüp **ķavlar** (BM10b-3)

Torumtay, ķarķunak, ķırġuy u bīġūy, ger salur bolsanġ

Alur ĉerġ u ilar naşr u tutar fetġ ü zafer **avlar** (BM10b-4)

‘Adl mīzānı tüzüldi, **rāstlar** taptı revāc

Fitne bāzārı bozuldu, taġtıġa tüşti kesād (BM7a-13)

Uşal kün kim iki leşker turup bir birine ķarŝu

Yasap ŝaflarnı bir birdin tileyü **başlasa** heycā (BM7b-6)

Tavar u koy bigin dūŝmen ķörüp baġtınġ ķavīsini

Öz ilġin **baġlap** allınġġa za‘if ü nā-tüvān kildi (BM4b-4)

²⁰⁵Hacıeminoġlu, Necmettin, Türk Dilinde Fiiller-En Eski Türkçeden Çaġdaŝ Türk şivelerine Kadar, Kültür Bakanlıġı Yayınları, İstanbul, 1991, s.204.

Bayındı tahtınıᅡ kadrı, özin, t̄ac kökke *taşladı*

‘Adālet bāᅡı sebz oldı, çü Nūşīn-i revān kildi (BM4a-8)

Evvel meniᅡ sözümni köᅡgöl birle *tıᅡlagıl*

Āhır sanᅡa hevā bile kılmās-men ilticā (BM3a-13)

Barça ‘ālem ‘aşı, sin ᅡolsanᅡ, *baᅡışlar* Hāᅡ sanᅡa

Çün tufeylīᅡdür bu ᅡalk-ı evvelīn ü āhırīn (BM3a-6)

Müşᅡ okıdı ᅡaᅡtını zülfin köredürgeç şabā

Anᅡlasam maᅡsūs üçün andın rivāyet kılmadı (BM21a-11)

ᅡan *yıᅡlar* u közüm işiki topraᅡın tiler

Ārī, hemīşe ārzü irür közge tütüyā (BM3b-1)

Nebāt aᅡzı bile ᅡonçe kıllur geh geh şeker hānde

Velī ᅡan *yıᅡlatur* her dem hezār-ı zār-ı şeydānı (BM11a-11)

Kiçe vü kündüz işim *yıᅡlamak*,küçüm zārī

Ĝamıᅡdın özge kişi yoᅡ ᅡaşımda ᅡam-hvāre (BM16b-5)

Furᅡatıᅡda, ey perī, ten köydi vü cān *yıᅡladı*

Dem-be-dem ikki közüm ᅡod ᅡayᅡudın ᅡan yıᅡladı (BM23a-14)

Hīç devā yoᅡ derd kim cānımda bar, anı körüp

Tonnı çāᅡ itti ᅡabīb ü dārū, dermān *yıᅡladı* (BM23a-14)

Dür tişing ü gül yüzüingni anğıp ança **yığladım**

Kim manginga ming nevhâ birle ebr-i nîsân **yığladı** (BM23b-1)

Tün kiçe mecliste yüzüing vaşfıdın kiçti hadîs

Şem ' gayret otına yandı vü süzân **yığladı** (BM23b-2)

İşikingde it bigin yattım niçe yıl kurulup

Uşbu halımnı körüp kâfir, müselmân **yığladı** (BM23b-3)

Kaçan kim gamzesi közlep, okın kirpiki **kizlese**

Kara kaşlarıdın peydâ bolur 'uşşâkıing yası (BM20b-12)

Nidin bilür il mini ol ay 'aşıkıdur tip

Çün **sözlemedim** hiç der ü dîvâr kaşında (BM18b-9)

Könglüm imgenmes, belî sin niçe aççığ **sözleseng**

Çün yarattıgda Uğan gül kongşısın hâr eyledi (BM29b-7)

Sekkākî tig ağzıingni körüp kân-ı leţâfet (BM19a-11)

Çāk **eyledi** gül-gonçe girîbân, çemeninde (BM19a-12)

Köp müselmân dîn koyup tersâ bolurnı **kavlasang**

Sin bu kündin songra hiç zülfüingni zünnâr eyleme (BM19b-1)

Terâne **başladı** bülbül, gül oturup ser-hoş

Maḳām tuttu birev gāh zīr ü gāhī bem (BM8a-4)

Torumtay, ḳarḳunak, ḳırğuy u bīğūy, ger salur bolsang
Alur çerğ u ılar naşr u tutar fetḥ ü zafer **avlar** (BM10b-4)

Tavar u ḳoy bigin düşmen körüp bahtıng ḳavīsini
Öz ilgin **bağlap** allıngğa za‘if ü nā-tüvān kildi (BM4b-4)

Şehā, luṭfungnı tapḳam dip du‘ācı bende Sekkāī
Bilin cānı bile **bağlap** bu ḥıdmetğa revān kildi (BM5a-4)

İ Sekkāī , bu şeh ḳapḳın ḡanīmet tut, çü zülfiḡa
Azāḳın **bağlağan** ḳuş-sin, uçarğa hīç hevā ḳılma (BM17a-7)

Cānlarnı ḳılır, zülfini taḡıtsaperīşān
Bağlar bu köngüllerni, eger tökse neḡāle (BM19b-9)

Sin **bağışladıng** ḳanın Sekkāī'ning, yoḳ yazuḳı (BM21b-9)
Bu **bağışlağan** bile öltürmegil behr-i Ḥudāy (BM21b-10)

+lAn- (<+lA-n-):

İsimden fiil türeten +lA ekinin üzerine çatı eki -n-'nin gelmesiyle oluşmuştur.

Çoklukla dönüşlü fiiller türetmektedir.²⁰⁶

Daha çok yabancı menşeilere getirilen bu ek, +- isimden fiil yapma eki ile -n-fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu eki alan fiillerin +la'lı şekilleri görülmez.²⁰⁷

²⁰⁶Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 113.

açıġ+lan-”üzülmek, öfkelenmek, gücenmek”, *arġa+lan-* “himaye bulmak, destek almak”, *asıġ+lan-* “faydalanmak”, *at+lan-* “ata binmek”, *köngül+len-* “gönüllenenmek”, *sal+lan-* “sallanmak”, *yayaġ+lan-* “yaya olmak”, *yüz+len-* “yönelmek, yüz tutmak”

Köredürgeç közüng, könglüm sening zülfüngğa **baġlandı**

Körüp ol cādūdın bu hem yana bir özge fen boldı (BM24a-7)

Yörüseng nuşret için, yilsün ‘ināningda felek

Atlanur bolsang, sangā ‘izzet için tutsun rikāb (BM15b-1)

+rA-:

Tek heceli köklerden fiiller türetilir. Çoklukla yansıma isimlere gelir.

Geçişsiz fiiller yapan az işlek bir ektir.²⁰⁸

+rA eki, Eski Türkçede çok az sayıda ki kelimeye karşımıza çıkmaktadır. Daha çok ses yansımali tek heceli köklerden, o sesi çıkarmaya dönüşen fiiller türetmiştir.²⁰⁹

inġ+re- “dert ile gizlice için için ağlamak”, *menġ+re-* ~ *mönġ+re-* “koyun, sığır vb. melemek”, *sinġ+re-* “dert ile gizlice için için ağlamak”

İki heceli kelime tabanlarına da gelmektedir: *alda+ra-* “sevinmek, kendisinden geçmek”

Rebāb u ‘ūd işikingde meger **inġregey** ü köygey

Yok irse yok bu dünyāda köyüben **inġregen** kaç‘ā (BM7b-2)

²⁰⁷ Rıdvan Öztürk, Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.54.

²⁰⁸ Hacıeminoġlu, Necmettin, Türk Dilinde Fiiller-En Eski Türkçeden Çaġdaş Türk Şivelerine Kadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.210

²⁰⁹ Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.121.

‘Ayb itmengiz cefādın eger *ingrese* köngül

Ma‘lüm imes mürīdka bu hālet bidāyeti (BM26b-11)

+sA-:

İstek, ihtiyaç, düşkünlük bildiren fiiller yapar.

Umumiyetle ismin ifade ettiği nesneye karşı istek ve arzu bildiren fiiller teşkil etmektedir.²¹⁰+sA- eki eklendiği adın ve genellikle sıfatlardan “gibi, görmek, gibi saymak” anlamında fiiller türetir.²¹¹

boğ+sa- (< *boğ-uk+sa-*) “âşık hasretten ağlamak”, *kap+sa-* “kaplamak”, *su+sa-* “susamak”

Raķīb haddidin aşip, xanınğa susap ayur

Anıñ qara xanını bey bir *içse-men* xana (BM17b-15)

Her dem yüziniñ mülkini zülfi çerigi *kapsayur*

Köydüm men anıñ zulumdın, şubhumnı ol şām eyledi (BM23a-2)

1.5. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

+A:

Pekiştirme anlamında isimler türeten ve nadir kullanılan bir ektir.²¹²

Burun+a "öncekiler", *kiç+e* "gece", *taç+a* "nal", *tün+e* "dün", *yanğ+a*, "yan, yön"

Barça yıldızlar seniñ yādingda özin şem‘ itip

Her *kiçe* tañğa tigi kök günbezi içre yanar (BM1b-10)

²¹⁰ Hacıeminoğlu, Necmettin, Türk Dilinde Fiiller-En Eski Türkçeden Çağdaş Türk Şivelerine Kadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.205.

²¹¹ Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.122.

²¹² Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 101.

Cāvīd bolğıl dünyāda kōnglūng tilegeni bile
Tā **kiçe** kündüz, hafta ay, yılğa hisāb āsān irür (BM6a-6)

Çemende **kiçe** meger gül yengī kilin tüşti
Tang ırte üstine yinçü nişār iter şebnem (BM8a-9)

Kitip kış zahmeti, kildi mübarek yaz bile rahmet
Kiçe kündüz kirek kılsaq çemen şahnıda me'vānı (BM10b-15)

Kiçe vü kündüz işim yığlamak, küçüm zārī
Ġamingdin özge kişi yok qaşımda ġam-h'āre (BM16b-5)

Hicrān ivining küncin alıp **kiçe** vü kündüz
Zülf ü yüzüng tilde şenā, bizni unıtma (BM18b-1)

Şi'r oqıdı tün **kiçe** güyende yüzüng vaşfıdın
Qoptı her bir güşede miñ nāle vü feryād u vāy (BM21b-4)

Tün **kiçe** mecliste yüzüng vaşfıdın kiçti ħadīs
Şem' ġayret otına yandı vü sūzān yığladı (BM23b-2)

Uzattı kışşanı zülfüng ü kıldı tekye yüzüñge
Kiçe tañğa tigin vaşfında mini kışşa-ħ'ān kıldı (BM26b-3)

Şabā gül tig yüzüñdin almasa sünbül niġābını

Seherde tün *kiçe* bülbül nidin munça figān kıldı (BM26b-4)

+AK:

Somut ve soyut isimler türetir.²¹³

avunç+ak "avunacak şey", *baş+ak* "ok temreni", *kes+ek* "kesek, kerpiç",
kıır+ağ ~ *kıır+ak* "kenar, kıyı", *sap+ak* "bir şeyin sapı", *sol+ak* "sol elini kullanan",
tirse (<*tir+s+gek*>) "dirsek"

Gürzüngüzünüg darbetini şahre-i şammā eger

Körse, mūm bolur, oқunguznuḡ *başakını* pūlād (BM7b-7)

Oқunguznuḡ *başakınğa* köngül muştāk u köz 'āşık

Bular talaşmaқın boldı ol ikki ara қan, ey cān (BM16a-8)

Cānım hedefi içre oқ urmas, irür ol hayf

Nāgeh irigey baғrım otı içre *başakı* (BM30b-9)

+Av:

Topluluk sayı sözleri türetir.

+AGU eki /v/ < /-G/ değişmesiyle +AvU ve ünlü düşmesiyle +Av biçimlerini almıştır. Metinlerde ekin her üç biçimi de kullanılmaktadır.²¹⁴

altav (< *altı+ ağı*) "altısı, altısı birlikte", *bir+ev* "biri, birisi", *ekev* (<*eki+ev*)
ikisi birlikte, *toқuz+av* "dokuzu birlikte"

Terāne başladı bülbül, gül oturup ser-hoş

Maқām tuttı *birev* gāh zīr ü gāhī bem (BM8a-4)

²¹³ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 101.

²¹⁴ Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 101.

+GU, +KU:

Soyut isimler yanında alet adları da türetir.²¹⁵

ed+gü ~ *ey+gü* "iyi", *ķara+ġu* "karanlık, karanlık; kör, āmā" *ķaran+ġu*~
ķaraŋġ+ġu~*ķaran+ķu* ~ *ķaraŋġ+ķu* "karanlık", *köz+gü* "ayna"

Köŋgüller boldı hoş rüşen, körüp kalmadı bir zerre

Ķaraŋġuluk kitip hālī, çü hürşīd-i zamān kildi (BM4a-12)

Birle - bile - birlen - bilen:

Divan'da en çok karşımıza çıkan birle, birlen, bile, bilen şeklinde kullanılan ekler "ile, birlikte, beraber" anlamını karşılamaktadır. Sayıları şöyle belirtilecek olunursa:

Bile	67	Birle	67	Bilen	3	Birlen	1
------	----	-------	----	-------	---	--------	---

Bu çizelgeden yola çıkarak oldukça sık kullanılmıştır denilebileceği gibi bilen ve birlen ifadelerinin henüz yaygınlaşmadığı gözlenilmiştir. Biz bu ifadelerin eklerine baktığımız zaman bu eklerin edat, bağlaç olarak kullanımıyla ve birlemek ve yanında bir sayı ile kullanımında ise yapım eki görevini üstlendiğini görüyoruz. Eklerin ayrımı şu şekildedir.

Çağatay Türkçesinde araç (vasıta) eki olarak kullanılan iki ek vardır. Bu eklerden biri +n diğeri ise +IA ekidir. İle edatı ve ekleşmiş biçimiyle karşımıza çıkan +IA araç durumu işlevinde kullanılır. benüm+le "benimle", taş+la "taşla"

Bile – birle edatı da araç durumu görevi yapmaktadır.

Bunun dışında bu eki bağlama edatları (bağlaçlar) olmak üzere şu şekilde görüyoruz:

²¹⁵ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 104.

Bile – bilen “ile” : til bile “dil ile”, altın suyu birlen “altın suyu ile”, mening birlen “benimle” Bağlama edatı olarak ya da vasıta eki olarak kullanılması söz konusudur.

- Hezār sırnı kıılır fāş bülbül üni **bile** (BM8a-6)
- Zülfüñg tuzakka miñg **bile** itse, ni tang, Sekkākī’ni (BM28b-1)
- Cāvīd bolğıl dünyāda köñglüñg tilegeni **bile** (BM6a-6)
- Tapsaᅇ maħalrı Hı’ace kaşıda olar **bile** (BM3b-3)
- Çiçekleri aladur hüş reng ü büy **bile** (BM13a-9)
- Cihānda karnlar tirig bolup ‘izzet **bile** turğıl (BM5a-7)
- Yir birle kök, encüm **bile** aħter aᅇga şādān irür (BM5b-12)
- Ot birle yil, toprağ **bile** su ‘uᅇsurı insān irür (BM6a-5)
- Lebiñg mey[i] **bile** ösrük közüñg körüp zāhid (BM17b-14)
- Sekkākī’niñg toprağını ğam **birle** taħmīr eyledi (BM25b-3)
- Vağt-ı āħır bolsa, imān **birle** dünyādın çıkar (BM2a-12)
- Uğan her yılda yaz kitrüp bizep gül **birle** yir yüzün (BM12b-7)
- Kim körüp nergis bigin köz **birle** gül tig yüzün (BM22a-5)
- Zühre körüp közleriñge cān **birle** boldı müşteri (BM29a-3)
- Kıılır baş bilge bargay tip köñgül **birle** müdārānı (BM12a-4)
- İrür-men, hānedāniñgnıñg köñgül **birle** du ‘açısı (BM5a-5)
- Evvel mening sözümni köñgül **birle** tıñğlagıl (BM3a-13)
- Ol baħr **birle** bolğalı bu özüm āşinā (BM3a-15)
- Kim bu ikkidin yaruyurda öçer nūr **birle** nār (BM2a-9)
- Zühre körüp közleriñge cān **birle** boldı müşteri (BM29a-3)
- Sekkākī’niñg toprağını ğam **birle** taħmīr eyledi (BM25b-3)
- Közüñg köz **birle** Ħağ şun ‘in kim uş hoş rāyegān kildi (BM4a-5)
- Ħayf irür, Ħod ādemī seg **birle** bolsa āşināy (BM21b-5)
- Yüz ivrüp gül, yüzüñg **birle** talaşmış bağda, zībālık (BM21b-14)
- Ni Ħad, kaħr yili **birle** şarşar urğay dem (BM8b-6)
- Köñgül vişālınğa müştāk cān u ten **birle** (BM17b-13)

Birlen ifadesininse yalnızca bir yerde “onun nuru ile” şeklinde kullanıldığı görülmüştür:

Uş şeref burcında toğdı bir hümāyün aḫteri

Kim yarundi nūri **birlen** ḫālī barça şeyḫ ü şāb (14a-11)

Çekim eki olmasının yanı sıra +IA ekinin bu dönemde yapım eki olarak kullanıldığı durumlarda söz konusudur.

+IA-:

Genel Türkçede olduğu gibi çok yaygın kullanılan bir fiil yapım ekidir.²¹⁶ İsimden fiil yapan yapım ekidir. bir+le- “birlemek” şeklinde karşımıza çıkar.

“birle” ifadesine Divan’da çokça rastlasak da bu genel olarak “edat” anlamıyla kullanılmıştır.

Aynı zamanda isimden isim yapım eki olarak kullanıldığı durumlarda söz konusudur.

+IA:

İsimlerden zarf türeten bir ektir: mīng̃ kat+la "bin kez", bir qur+la "bir kez"

Kalıcı isimler türetir: ḫav+la "çakmak" (<ḫav "çakmak kavı")

Bu ek sayı adlarına gelerek birliktelik ifade eder: bir+le ~ bile

Bu ekin önüne +Av ekinin gelmesiyle türetilen +AvIA eki için isimden isim türeten eki oluşturur.²¹⁷

Bu kündin songra köp tıngay ra‘iyyetler ri‘āyetdin

Ulus ḫaqqıda mīng̃ **qurla** atadın mihr-bān kildi (BM4a-11)

²¹⁶ Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 113

²¹⁷ Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 104.

+IIG, +IUG, +IİK, IUK:

Soyut isimler yanında eşya, yer isimleri vb. türetir. Ekin son ünsüzü bazen tonlulaşır.²¹⁸

Sıfatlar türeten ektir. Son ünsüzü tonlu olmakla birlikte tonsuz örnekleri de vardır.²¹⁹

Gabain, +IIG, +IUG ekinin bir şeyle teçhiz edilmiş, bir şeye ait olmayı ifade ettiğini belirtir ve tınlığ “canlı” (tın “nefes, hayat, can”), adalığ “tehlikeli” (ada “tehlike”) vb. örneklere yer verir.²²⁰

Hacıeminoğlu, getirildiği isimleri sıfat yapan +IIG, +IUG ekinin bugünkü yazı dilimizde bulunan +II ekinin karşılığı olduğunu ifade eder.²²¹

‘ahd+lığ "yeminli", ahlāk+lık "ahlaklı", at+lığ ~ at+lık "adlı", bağ+lığ "bağlı", kıan+lığ "kanlı" muᅡg+luᅡ "bunlu, sıkıntılı"

Kalıcı isimler yapar: çağ+lığ "misli, gibi"

+II,+IU: +IIG sıfat yapma ekinin sonundaki ünsüz bazen düşmektedir.

‘akıl+lı "akıllı", at+lı "adlı", kıan+lu "kanlı" köz+li "aç gözlü", küç+li "güçlü"

ābādān+lıᅡ ~ ābādān+lık “bayındırlık”, *aç+lık* “açlık”, *aᅡmak+lık* “ahmaklık”, *aķı+lık* “cömertlik”, *aķ+lıᅡ ~ aķ+lık* “aklık, beyazlık”, *arıᅡ+lık* “temizlik”, *aş+lık ~ aşıᅡ* “tahıl, hububat, yemeklik malzeme”, *ata+lık* “babalık”, *bay+lık* “zeᅡginlik”, *bī-reᅡg+lik* “renksizlik”, *kōni+lik* “doᅡruluk”, *ķul+luk* “kulluk”, *ķuruᅡ+luk* “kuruluk”, *bēş kūn+lük* “beş günlük”, *ēᅡg+lik* “allık”, *tanuᅡ+luk* “tanıklık”, *tūᅡg+lük* “çadırların tepesindeki pencere”, *tüz+lük* “doᅡruluk”, *uluᅡ+luk* “büyüklük”, *yakın+lık* “yakınlık”, *yavuz+luk* “kötülük”, *yıl+lık* “yıllık”

Bu ek fiil isimlerinden sonra da kullanılır: *ķılmak+lık* “kılma işi”, *bolmak+lıķnıᅡ* “olmanın”

²¹⁸ Argunşah, Mustafa, Çaᅡatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 106.

²¹⁹ Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 105.

²²⁰ A.Von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın),Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.44-47.

²²¹ Hacıeminoğlu, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 15.

Kirip tülkü bigin düşmen inide ölgey **açlıqdın**

Ni kılsun üstine heybet bile şîr-i jiyân kildi (BM4b-5)

Bili **bağlık** bendedür şîrîn sözüngge ney-şeker

Halka-der-güşî irür elfâzınga dürr-i şemîn (BM2b-15)

Kirip tülkü bigin düşmen inide ölgey **açlıqdın**

Ni kılsun üstine heybet bile şîr-i jiyân kildi (BM4b-5)

İşiking tofrağı mecrüh bolğan cân u tengelerge

Şifalık merhemi boldı, bisât-ı perniyân kildi (BM4b-8)

Kaçan Keyvân bigin aylar sarây u tākı allığa

Tilese **pāsbānlıknı** şeh-i Hindūsitān kildi (BM4b-12)

Uşal gül tig yüzüng haqqı, dağı nergis közüng haqqı

Mini tipretme tal **yanğlık**, i kıddı servdin ra'nā (BM6a-15) sayfa 124

Şecā'at içre 'Alī **yanğlık** Arslan H'vāce (BM8b-2)

Qılıçı çıksa kınıdın, kıllur 'adūnı 'adem (BM8b-3)

Şeb-i hicrān **oyağlık**, derd ü gam, hasret bolur sinsiz

Demim hem-dem, kisek yastuq, tiken örtüg, nihālī yer (BM9b-9)

Til açtı bende tig süsen qopup āzād ornındın

Oqumaqlıqqa şeh medhin yasadı kıdd-ı bālānı (BM11b-8) sayfa 160

İmdi **tüzmeklik** kirek elbette 'işret sâzını
Döstka çün şādîlık kildi vü düşmengä 'azâb (BM14b-6)

Def tabânçe yimekindin gūyiyâ kirlip yatur
Ney nefes **almashkıdın** âhırı körgüsü tâb (BM14b-9)

Gūy tig meydân içinge kirse, ol ra'nâ birür
Zâtığa, **şirînlük** işbât iter çendîn şıfât (BM15b-6)

Ƙullukta bitig birür ü yüz şādîlık iter
Zülf ü ħadinga sünbül ü reyĥân, çemeninde (BM19a-9)

Ƙıldı Sekkākī ħara zülfüñg bile sevdâ besī
İlgide ħālī **perîşānlık** ser-māyesi (BM21a-6) sayfa 232

Taş **bağırlık** dil-berim S e k k ā k ī köñgli ka'besin yıqtı
Yalğan va'de birle, hem 'imâret ħılmadı (BM21a-14) sayfa 234

Tengrîlik bolğay raħîbni meclisîñdin ħavlasang
Ĥayf irür, ħod âdemī seg birle bolsa âşinây (BM21b-5)

Yüz ivrüp gül, yüzüñg birle talaşmış bāğda, **zîbâlık**
Anı yüz päre ħıl andaħ yana bir bolmasun yağı (BM21b-14)

Dīvâne **bolmaħlık** tiler köñglüm çü ol reşk-i perī

Dīvānelerning boynuna zulfini zencir eyledi (BM25a-15)

Közümning yaşı dür yanglıg ayakıngga tüşer her dem

Bu pir **üstahlıkn** kiçrüp yap anıng 'aybına zeyli (BM26a-3)

Tüvānılıq bile Sekkākī könglin sā'idıng aldı

Velī maħmūr közlerıng anı bes nā-tüvān kıldı (BM26b-5)

Dīvānelıqqa saldı mini zulfüng ü közüng

Boldı meger bu yolda mānga Haq hidāyeti (BM26b-9)

Ähr sin ey ğafil, menıng **şeydālıknı** kılnma 'ayb

Anıng perışān zulfını kim körse, şeydā bolğusı (BM27a-9)

Közlerıngız āhūnı her dem ciğer-ħūn eyledi

Müşk **yıdlıq** zulfüngüz Leylī'ni Mecnūn eyledi (BM28b-11)

Ey melāhat mülkınıng sultānı, az it, **yarlıqa**

Qāmetimni ol elif tig qaddıngız nūn eyledi (BM28b-12)

Ey melāhat mülkınıng sultānı, az it, **yarlıqa**

Qāmetimni ol elif tig qaddıngız nūn eyledi (BM28b-12)

İltti ağzıngdın oğurlap piste **tarlıknı**, anğa

Tuz suyun qoydılar ança, andın ikrār eyledi (BM29b-4)

+m:

Az kullanılan bir ektir.²²²

küç+üm “güçlü”, *yol+um* “yolluk yer, geçit”

Kiçe vü kündüz işim yığlamak, ***küçüm*** zārī

Ġamıngdın özge kişi yoğ qaşımda ġam-hvāre (BM16b-5)

+rA:

Yön gösterme eki kalıplaşarak kalıcı isimler de türetmiştir.²²³

iç+re “içeri”, *taş+ra* “dışarı”

Barça yıldızlar sening yādingda özin şem’ itip

Her kiçe taŋğa tigi kök günbezi ***içre*** yanar (BM1b-10)

Bolsa hem ‘ārız irür zatiŋğa bu cism-i beşer

Boldı ni boldı, niçe kün dür şadef ***içre*** mekīn (BM2b-3)

Bağsaŋ yüzinge şüret ü ma’ nā irür melek

Halk ***içre*** ademī, velī hülk içre Muştafā (BM3b-8)

Bū Bekr-şıdğ u himmet içinde irür ‘Ömer

‘Oşmān-hayā vü cūd u sağā ***içre*** Murtażā (BM3b-9)

Ni kim Nüşīn-revān ‘adlı işi ***içre*** kıldı tağşirin

Ķamuğıŋa anıŋ bir bir şerīf zātı zamān kildi (BM4b-9)

²²² Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 106.

²²³ Argunşah, Mustafa, a.g.e. , s. 106.

Fermān kılıçka kılsanġ, ol a' dānı kın *ıçre* kırar
Hayr işni te'hır itmegil, bat kıl, çü hoş fermān irür (BM5b-9)

Nīzenġ uçı halka alġan tig cihān aldınġ, belī
Uşbu, lu' b u bu hūner *ıçre* irür-sin ūstād (BM7b-3)

Şecā'at *ıçre* 'Alī yanglık Arslan H'āce (BM8b-2)

Ƙılıçı çıksa kınıdın, kıllur 'adūnı 'adem (BM8b-3)

Yaraşmak *ıçre* irür mūm u uruş ıçre pūlād
Anınġ kılıçı harīfi ni Türk ü ni Deylem (BM8b-4)

İtā'at *ıçre* kim öpmese āsitānın anınġ
Cemī' -i 'ömri içinde irür nedīm ü nedem (BM8b-7)

Kemāl-i hūsn ü reng ü bū, fūnūn *ıçre* sini kördüm
Boyı şimşād u ten 'āc u haıı sūsen, közi 'abher (BM9b-10)

İrür her ġonçe ma'nā *ıçre* şad-batn-ı mu'ammāyī
Şabā fikr itmeyin nidin açar andaġ mu'ammānı (BM11a-9)

Besātīn ravzası *ıçre* benefşe rü'yet-i İzi
Könġöldin kiterip zengin kıllur rüşen süveydānı (BM11b-2)

Cihānda *ıçre* vücūdındın müzeyyen Māverāū'n-nehr

Yağdın bu ulus halkı kiçürmes yād u pervānı (BM11b-14)

Sahā vü ‘aql u tab‘m̄ga irür dāl ilginḡ ü könglün̄g

Belī kizlese bolmağay teng *ičre* kân u deryānı (BM12a-9)

İritti mini şekker tig söz *ičre* közlerim yaşı

Egerçi tuṭı-i tab‘ım kılur şermende bebgānı (BM12b-5)

İrür çü Huld-ı berīn qalmas *ičre* yaylağı

Behişt içinde uyumağ revā mu, bir fetvā (BM12b-11)

İlingde mu‘ciz-i Mūsī’ni körgüzüp nīzenḡ

‘Aşā çü şūret ü ma‘nāsı *ičre* ejderhā (BM13b-13)

Şıfātınḡ *ičre* seninḡ, ‘aql tüzdi mürvārīd

Cihān içinde aninḡ her birine yoğ bahā (BM13b-15)

Yā leṭāfet gülşenindin gonçe bilgürdi küle

Gül çemen *ičre* aninḡ luṭfin körüp boldı gül-āb (BM14a-12)

Salṭanat bustānı *ičre* öndi serv[ninḡ] butağı

Sāyesi bolğay cihān āsāyişi, kılmanḡ şitāb (BM14a-13)

Könglininḡ kinḡlikini körse, bolur deryā hacil

İlginḡ deryāsıdın tirlər hayā *ičre* seḫāb (BM15a-4)

Nār tig yangaķıng Şu 'lesin sin körgüzüp aġyārga

Ėayret otı *ıĉre* yana baġrımnı biryān eyleme (BM20a-8)

Māverāü'n-nehr *ıĉre* kaldım, çün ki ikki yanıma

Közlerimning biri Seyhün, biri Ceyhün eyledi (BM28b-14)²²⁴

Mecliste tirdedi yüzüng üzre körüp 'arak

Meşşāta ŐıŐe *ıĉre* yaşurdı gül-ābnı (BM30a-13)

Cānım hedefi ıĉre oķ urmas, irür ol ĥayf

Nāgeh irigey baġrım otı *ıĉre* başaķı (BM30b-9)

Dünyā ġamını koy, bu cihān salġanatını

'ıŐķ *ıĉre* ol, ey 'āŐıķ, öler-sin çü bayaķı (BM30b-11)

+sIz:

Yokluk bildiren sıfatlar türetir. Çoklukla düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar.²²⁵

Gabain, bu eki, "İsimden Sıfat Yapan Ekler" başlığı altında yokluk bildiren ek olarak açıklar.²²⁶

Kuznetsov, ekin kökeni ile ilgili üç varsayımın ileri sürüldüğünü belirtir: 1) *süz-*, *sız-*, *çüz-*, *çöz-* "ayırarak", ayırdetmek", "çözmek" vs. 2) *sı-/mak/+z(bir nevi isim)*; 3) Karaçay-Balkar Türkçesinde var olup kökeni bir olan *sık-*, *sıt-*, "çıkarmak", *sir-* "(birçok) Őeysiz kalmak" fiilleri. Kuznetsov bu eki, "erimek", "sızmak" fiillerine dayandırarak Şu açıklamalarda bulunur: "Divanü-Lûgati't-Türk'teki *yaġ sızdı* (= 'eridi') cümlesi Türkçenin morfoloji sistemi henüz kurulmak üzereyken *yaġ sız* şeklindeydi. Öyle ise *yaġ sız kel yok* (= 'gelme') cümlesi, 'yaġ sız/mıŐken/('erimiŐken')

²²⁴ Burada bir boşluk bırakıldığı için 749. beyit olan bu beyit aslında numaralandırılmamıŐ diyebiliriz.

²²⁵ Argunşah, Mustafa, Çaġatay Türkçesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2014, s. 107.

²²⁶ Gabain, A.Von, Eski Türkçenin Grameri, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.48.

gelme', yani 'yağsız gelme' şeklinde anlaşılrsa yeridir. Şu halde *sız* sözcüğünün ilk safhalarda, henüz ek almadan, *yağ, kar, buz, küç (güç), tın ('soluk')* vs. gibi erimekle yok olmaya istidadı olan isimlere katıldığı düşünülebilir. Mesela *küç sız kel/tük* "gücsüz geldi" (yani 'gücü kuvveti erimiş (olarak) geldi'). *Sız* fiili ek haline gelirken ne son sesini yitirebildi (nitekim *-sı* eki malum), ne de ön sesini (*-ız* eki de biliniyor); *-sız* şeklinde kaldı."

'*amel+sız* "işsiz", *ana+sız* "annesiz", *arığ+sız* "pis", *at+sız* "namı ve şöhreti olmayan", *ata+sız* "babasız", *ayak+sız* "ayaksız", *azuk+suz* "azıksız", *bal+sız* "balsız", *baş+sız* "başsız", *bilgü+süz* "bilgisiz", *cān+sız* "cansız", *'ilm+siz* "ilimsiz", *īmān+sız* "imansız", *kağgu+suz* "kaygısız", *kanat+sız* "kanatsız", *körk+süz* "çirkin", *sağış+sız* "sayısız", *san+sız* "sayısız", *su+suz* "susuz, susamış", *şek+siz* "şüphesiz", *tüb+süz* "dipsiz", *tüg+siz* "tüysüz", *yār+sız* "yârsız", *yazuk+suz* "günahsız"

Bu ek üzerine +IİK eki de alabilir: *yoqsuzlık* "fakirlik"

+*sIz* eki üzerine +*n* araç durumu ekini alarak bazen sıfat bazen de zarf türetir: *cān+sızın* "cansız", *suv+sızın* "susuz", *kılavuz+sızın* "kılavuzsuz"; *niyyet+sizin* "niyetsiz olarak"

Yüzinge zülfidür hāyil raķībni la 'lıdın māni'

Yılansız tapmadım genc ü tikensiz körmedim hürmā (BM6a-13)

Şeb-i hicrān oyağlık, derd ü ğam, hasret bolur *sinsiz*

Demim hem-dem, kisek yastuğ, tiken örtüg, nihālī yer (BM9b-9)

Ki kıldı dād u 'adl u luťf u ihsāndın şeh-i 'ālem

Cihān *ğamsız*, emān *kemsiz*, tarab *ħadsız* hoşī ber-ter (BM9b-12)

Men bir ķul irür-men sanġa dünyāda *bahāsız*

Yandurđalı asrı dağı izdeme bahāne (BM16b-9)

Rence bolmas ħūr, eger nisbet özin kılsa saḡa

Bī-hūde sözler *edepsizdür*, yamandır ādemi (BM30b-15)

SONUÇ

Dil, bir toplumu yaşatan geçmişten geleceğe atılan ilk iletişim adımıdır. Bir toplumu dirlik ve birlik içerisinde yaşatan kapsamlı bir bütündür. Dilin gelişip kendini göstermesinde edebî ve kültür eserlerinin katkısı yadsınmaz. Bu incelenen eserler, sadece dönem ile ilgili yapılacak çalışmalara kaynaklık etmekle bizlere, dilin geçirmiş olduğu ses evreleri, dil gelişimi ve hakkında da bilgi verirler. Çağatay Türkçesi, Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesinin tarihî akışında Türkler; Türkçe düşünüş, Türkçe yaşayış ile bütün etkileşimlerin yanı sıra kendilerine özgü dili geliştirmişler ve dillerini şekillendirmişlerdir. Türk dili bu tarihî akış içerisinde geçmişi ile bugünkü durumu arasında bağ kurmuş ve uzun yıllar Azerbaycan, Osmanlı, Türkmen, Özbek edebiyatları üzerinde de etkisini sürdürmüştür. Bu sebeptendir ki Orta Asya kültür tarihi, Türkçenin dil tarihi açısından işlenmesi, araştırılması gereken bir alan olmuştur.

Türk dilinin tarihî gelişiminde önemli bir yere sahip olan Çağatay dönemine ait Mevlâna Sekkâkî'nin Divanı'nda geçen yapım ekleri üzerine yaptığımız bu çalışmada, Çağatay Türkçesindeki isimden isim yapan yapım ekleri, isimden fiil yapan yapım ekleri, fiilden fiil yapan yapım ekleri ve fiilden isim yapan yapım ekleri ve yapım ekleri olarak görülen fiilimsi ekleri yani isim-fiil, sıfat-fiil, zarf- fiil olmak üzere incelenmiş bulunmaktadır. Bununla birlikte divandan yola çıkarak söyleyeceğimiz ilk mesele pek tabii bir biçimde dilin oluşum sürecinde Klasik Çağatay Türkçesi ne geçişte en önemli kişiliklerden biri olduğudur.

Ekler kendisinden önceki dönemin devamı niteliğindedir. Klasik Çağatay Türkçesine asıl adımı atan dildeki olgunlaşmayı şiirlerine yansıtan Mevlâna Sekkâkî'nin şiirlerinde bizim Çağatay Türkçesinin genelinde gördüğümüz ekler görülmemekle birlikte kullanımı yaygın olan ekler oldukça fazla kullanılmıştır. Kullanımı yaygın olan eklerin ve Divan'da ne derecede bir sıklıkla kullanıldığı hakkında şöyle bilgi verebiliriz:

Sıfat-Fiiller	
-Ar, -r, -ir, -Ur	9
-GAn, -KAn, -An	27

-mAs	8
Zarf-Fiiller	
-A, I, U, -y	16
-GAII, -KAII	20
-(I)bAn, -(U)bAn	9
-<U>P	73
İsim-Fiiller	
-mAK	22
Fiilden Fiil Yapım Ekleri	
-Ar-	7
-DUr-	23
-GUr-	7
-GUz-, -KUz-	10
-(I/U)I-	19
-mA-	51
-(I/U)n-	10
-(I/U)ş-	10
-(I/U)t-	13
-y- (< -d-)	15
Fiilden İsim Yapım Ekleri	
-(I/U)G, -(I/U)K	10
-GI, -GU, -KI, -KU	8
-Iş, -Uş, -ş	8
-K, -IK, -UK	13
-(I/U)t, -At	7
İsimden Fiil Yapım Ekleri	
+A-	19
+IA-	30
İsimden İsim Yapım Ekleri	
+A	10
+IIG, +IUG, +IIK, Luk	26
+Ra	28

Buradan yola çıkarak aslında kendisinden önceki dönemde de var olan eklerin daha yaygın kullanıldığı söylenilebilir ve buna bağlı olarak ufak çaplı değişimler görüldüğü söylenebilir. Kullanılan bu eklerin yanı sıra daha kullanımı yaygın olmayan fakat Divan'da az çok görülen ekleri şöyle sıralayabiliriz:

Sıfat-Fiiller	
-AsI	2

-GU, -KU	3
-GUçI, -KuçI	5
-mIş	2
Zarf-Fiiller	
-ArGA, -UrGA(< -Ar / -Ur + GA)	1
-mAyIn	6
-dı Erse	2
-GAç, -KAç	2
-GANçA(<-GAN+çA)	4
-GAndA, -KAndA	5
-GInçA, -GUNçA, -KunçA	6
-GAndIn	3
-ken	2
-mAstIn	2
-ArdA, -UrdA, -rdA(<-Ar, Ur, -r +dA)	5
-mAyIn	6
Fiilden Fiil Yapım Ekleri	
-A-	3
-GAR-, -KAr-	2
-K, -IK-, UK-	2
-r-, -ir-, -Ur-	2
-sA-	5
-Aş- (< -A-ş-)	1
Fiilden İsim Yapım Ekleri	
-A	2
GA, -KA	2
-GUn, -Kun	1
-U	1
-Gur	1
-I, -U	1
-(I/Ü)m	2
-mUr	1
-(I/U)n	3
-vul, -avul	1
İsimden Fiil Yapım Ekleri	
+DA-	5
+GAR-, +KAr-	1
+I-, +U-	2
+K-, +IK-, +UK-	1
+lAn- (<+IA-n-)	2
+rA-	2

+sA-	2
+Gİr-, +GUr-, +Kİr-, +KUr-	3
İsimden İsim Yapım Ekleri	
+AK:	3
+Av	1
+GU, +KU	1
+La	1
+m	1
+sİz	5

Çağatay dilinde Mevlanâ Sekkâkî Divanı'nda çok yer almayan örneği bulunmayan dilin bu "Klasik Öncesi" dediğimiz evresinde çok kullanılmamış eklerdir. Bazı ekler içinse şöyle söylenilebilir ki birleşik şekilleri çok tercih edilmemiştir. –Gan sıfat-fiil ekiyken kullanımı çok yaygınken –GANÇA, -GAndA, -GAndIn, -GAndIn (song) gibi iki ekin birleşimiyle oluşan şekli tercih edilmemiştir. Bunun yanı sıra Çağatay Türkçesinde olup Divan'da görülmeyen ekler :

İsimden Fiil Yapan Yapım Ekleri	
+AI-	
+AIA-	
+Ar-	
+Ay- (< +A-y-< A-d-)	
+dAş- (< +dA-ş-)	
+dİ-	
+küre-	
+I-	
+IAş- (< +IA-ş-)	
+lAt- (< +lA-t-)	

+r-
+(I/U)rGA-
Fiilden Fiil Yapan Yapım Ekleri
-AIA-
-At-
-DAr-
-DUz-
-GUIA-
-(I/U)z-
İsimden İsim Yapan Yapma Ekleri
+Aç
+AIA: (<AgU+IA>)
+An
+Anġ
+ArI, +ArU
+Av
+Ay
+ç
+ÇA
+Çak
+Gaç

+GAK
+GınA
+Gır, +Kır
+K
+l
+lAGI
+lAK: (<lA-K)-
+lAnçI
+lAy-
+lAyIn
+mAn
+mtUl
+nç / +nçI
+ndl / +ndU
+rAK
+Sa
+sAK (< +sA-K)
+sI, +sU
+sAIİK
+sİK, +SÜK
+yin

+z, +az
+Ar, +şAr
+GI:
+I
Fülden İsim Yapan Yapım Ekleri
+DA
-ç
-çI
-GAK, -KAK
-GUç, -Kıç
-I
-mAç (< -mA+aş)
-mAn
-sI
-du, -tu
-v, -Av (< -GU)
-(U)z
- (I) GII
-UrçA (< Ur+çA)
-mAy
-DUK

-GUçA,
-KUçA (<-GU+çA

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2006), Türk Dili Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Aksu, C. (T.Y.), Lütfi Divanı'nın Tahlili, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Alpay, G. (1972), "XV. Yüzyılın İlk yarısında Yazılmış Bir Münazara: Sazlar Münazarası", Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. X, Ankara.
- Alpay, G. (1973), "Yusuf Emiri'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası", TDAY-Belleten 1972, Ankara.
- Arat, R. R. (1946), Gazi Zahiruddin Muhammed Babur Vekayi, Babur'un Hatıratı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt I, Ankara 1943; Cilt II, Ankara
- Arat, R. R. (1987), Makaleler, Haz. Osman Fikri Sertkaya, TKAE Yayını, Ankara.
- Argunşah, M. (2013), Tarihi Türk Lehçeleri - Çağatay Türkçesi, Kesit Yayınları
- Atalay, B. (1970), Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü, Ankara.
- Banguoğlu, Tahsin(2015), Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Berbercan, M. T. (2013), Çağatayca Gülistan Tercümesi[Gülistan-ı Türkî], (Giriş, Gramer, Metin, Notlar, Dizin, Tıpkı Basım), Hakim Yayınları, Ankara.
- Borokov, A.K. (1961), Bedai'a'al-Lugat, Slovar Tali İmani Geratskogok Soçineniyam Alişer Nevoi, Moskova.
- Bulut, S. (2017), Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri Ve Türk Dili'ne Katkıları, Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar Number: 1, p. 23-41, Autumn.
- Caferoğlu, A. (1984), Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, (3. Baskı), İstanbul.
- Caferoğlu, A. (T.Y.), Türk Dili Tarihi, C. II, s. 223-229.
- Canpolat, M. (1995), Alî Şîr Nevâyî, Lisânü't-Tayr, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Dilek, E. (1984), Çağatayca Yusuf u Züleyha Mesnevisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Eckmann, J. (1942), *Mirza Mehdi'nin Çağataycadaki Rolü*, Budapeşte.
- Eckmann, J. (1969), *Sadi'nin Gülistan'ının Bilinmeyen Bir Çağatayca Çevirisi*, TDAY-Belleten 1968, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Eckmann, J. (1988), *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul.
- Eckmann, J. (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Yayıma Haz. Osman Fikri Sertkaya), TDK Yayınları, Ankara.
- Eraslan, K. (1986), "Ahmedi, Münazara (Telli Sazlar Atışması)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt XXIV-XXV (1980-1986), İstanbul.
- Eraslan, K. (1990), "Şibani Han'ın Bahru'l-Hüdâ Adlı Eseri", Türk Kültürü Araştırmaları, C. 28/ 1-2, S. 103.
- Eraslan, K. (1993), *Alî Şîr Nevâyî, Mîzânü'l-Evzân (Vezinler Terazisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eraslan, K. (1996), *Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eraslan, K. (1999), *Hüseyin-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Eraslan, K. (1999), *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- Eraslan, K. (2001), *Alî Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş-Metin), II (Çeviri ve Notlar)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eraslan, Ke. (1992), "Çağatay Şairi Atayi'nin Gazelleri" TDAY-Belleten 1987, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eren, H. (1950), "Çağatay Lügatları Hakkında Notlar", DTCF Dergisi, C.VIII. S.1-2, Ankara .
- Ergin, M. (2013), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul.
- Ergin, M. (T.Y.), *Ebu'l Gazi Bahadır Han (Şecere-i Terakime) Türklerin Soy Kütüğü*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Ertaylan, İ. H. (1945), *Türk Edebiyatı Örnekleri II. Risâle-i Hüseyin Baykara*, İstanbul.

- Ertaylan, İ. H. (1946), Türk Edebiyatı Örnekler V. Divan-ı Hüseyin Mirza Baykara “Hüseyin” İstanbul.
- Goca, A. A. (2000), Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l-Esrar Mesnevisi (Ön söz, Giriş, Metin ve Tercüme, Dizin, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Gözütok, A. (2008), Haydar Tilbe, Mahzenü'l-Esrâr, Fenomen Yayınları, Erzurum.
- Güzeldir, M. (2002), Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks), Erzurum.
- Işıtman, R. (1941), Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lügateyn (Büyük Şairin Beş Yüzüncü Doğum Yıldönümü Dolayısıyla), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İnan, A. (1963), “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1962, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- İz, F. (T.Y.), “Yakînî's Contest of the Arrow and the Bow”, Nemeth Armağanı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karaağaç, G. (1997), Lutfî Divanı, Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, TDK Yay., Ankara.
- Karabörk, K. (1995), Şecere-i Türk Üzerinde Bir Sentaks Çalışması , Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Karasoy, Y. (1998), Şiban Han Dîvânı (İnceleme- Metin- Dizin- Tıpkıbasım), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Köktekin, K. (2000), Seyyid Ahmed Mirza, Taaşukname (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Erzurum.
- Köktekin, K. (2001), Abdülbaki Çetin, Yusuf Emirî, Dehnâme (Giriş- İnceleme-Metin- Sözlük- Tıpkıbasım), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.
- Köktekin, K. (2007), Yusuf Emiri Divanı(Giriş- İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Fenomen Yayınları, Erzurum.
- Köprülü, F. (2011), Türk Edebiyatı Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara.

- Kuru, S. S. (1993), Bir Dehnâme Örneği Olarak Ta'aşşukname ve Eserdeki Ki'li Yan Cümleler, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kuru, S. S. (2002), Seyyid Ahmed Mirza, Ta'aşşuk-name (Eleazar Birnbaum nüshası) Giriş- Tıpkıbasım- Metin- Tercüme- Dizin- Açıklamalar, Çantay Kitapevi, İstanbul.
- Ölmez, Z. K. (1993), Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Ölmez, Z. K. (1996), Ebu'l Gazi Bahadır Han Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü), Simurg Yayınları, Ankara.
- Ölmez, Z. K. (1998), "Çağatayca Sözlükler" Kebikeç, S.6, Ankara, s.137-144.
- Ölmez, Z. K. (2003), Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları, Kebikeç Yayınları, İstanbul.
- Özönder, S. B. (1996), Alî Şîr Nevâyî, Muḥâkemetü'l-luğateyn (İki Dilin Muhakemesi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sertkaya, A. G. (2005), "Yakînî'nin Ok Yay-ning Münazarası", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXXIII, İstanbul, s. 159-206.
- Sertkaya, A. G. (2006), "Orta Asya Türk Hicvinin Bir Şaheseri: Ahmedi'nin Telli Sazların Münazarası" Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, C. XXXV, s. 229-282.
- Sertkaya, A. G. (2007), "Seyyid Ahmed Mirzâ'nın Ta'aşşukname Adlı Mesnevisinin Yeni Bir Yazma Nüshası Üzerine", IV. Uluslararası Dil Kurultayı Bildirileri II, 24-29 Eylül 2000, Ankara, s. 1621-1625.
- Seyfullah, S. (2009), Divân-ı Şeyhzade Atâyî, Özbekistan İlimler Akademisi Fen Neşriyat Yayınları, Taşkent
- Süleyman, H. (1981), Hâfız Harezmi, Divan, Özbekistan Fenler Akademiyası, H. Süleyman Namidaki Kolyazmalar Ensitüsü, 2 Cilt, Taşkent.

- Şen, M. (1993), Gazi Zahireddin Muhammed Babur, Bâburnâme (Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) – Açıklamalı Dizin, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Talip, Y. (2010), Hüseyin Baykara Divanı, İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım, Hat Yayınevi, İstanbul.
- Toparlı, R. (1998), Hârezmlî Hâfız'ın Divanı, İnceleme-Metin-Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Üşenmez, E. (2010), “XV. Yüzyıl Özbek Şairlerinden Mevlâna Atâyi” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 40, İstanbul, 325-342.
- Yücel, B. (1995), Babür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- Yücel, B. (1996), “Hüseyin-i Baykara Risâlesini'nin Uzak İki Nüshası”, Türklük Bilimi Araştırmaları, S.2, s. 69-112.
- Zülfikâr, H. (1970), Çağatayca Kur'an Tefsiri, Dilbilgisi İncelemesi, Metin, Dizin, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

